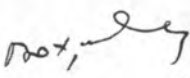

Сүз
латофати

Адабий ижод ҳамиша Сўз оламига саёҳат-
дир. Ижодкор Сўзни тирик жон деб билади
ва Сўз билан сўзлашади. Менинг бу ёзган-
ларим ана шундай жонли тил билан жонли
суҳбат бўлишини истайман. Умрини яшаб
бўлган ва барҳаёт, мен англаган ва англаб
етмаган соҳир хилқат билан кўнгил боғла-
рида кезиб, хаёлан Сўз билан сўзлашсам,
Тил билан тиллашсам, дейман. Сиз азизла-
римни ҳам бу сайрда ҳамроҳ бўлишга так-
лиф этмоқчиман. Сўз мўъжизаси қошидаги
хайратларимга ошно қилмоқчиман.

Эркин Пох,

Эркин Воҳидов

Сўз
латофати

ТОШКЕНТ
«O'ZBEKISTON»
2014

УЎК: 070(092) Воҳидов

КБК 84(5Ў)6
В 89

- *У.Б. агаб.*

10 42670
2

2014/48 А 4196	Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston MK
-------------------	--

ISBN 978-9943-28-070-0

© Э. Воҳидов, 2014

© «O'ZBEKISTON» НМИУ, 2014

**СЎЗ – ЗАБАРЖАД,
СЎЗ – ГАВҲАР, ОЛТИН**

ИБТИДО

Дунёнинг энг ажиб, энг сирли ва сеҳрли саёҳатларидан бири Сўз оламига саёҳатдир. Негаки, Сўз яралишдан мўъжиза. Аввал Сўз бўлган, дейилади муқаддас китобларда. Ҳазрат Навоий айтганлар:

*Сўз келиб аввалу жаҳон сўнгра,
Не жаҳонки, кавн ила макон сўнгра.
Чунки мавжуд бўлса нуктаи «кун»,
Бўлди мавжуд тоза, йўқса кукун.*

Яъни, аввал Сўз келган, Оллоҳнинг «бўл» деган нидоси келган ва майда заррачалар оламидан янги Олам яралган. Агар шу илоҳий Сўз келмаганда олам кукунлигича қолган бўларди.

Холиқи олам одамзодга идрок ва Сўз айтиш неъматини бериб, уни барча хилқатларидан устун яратди, жонли ва жонсиз оламга ҳоким қилди. Оламни идрок қилган инсон Сўзни идрок қиладди. Сўзни идрок қилиб оламни янада теранроқ идрок қилади. Сўзнинг илдизига етган киши дунёнинг тагига етгандек баҳра топади. Инсоният тарихи сўзлар қисматида яшириниб ётар экан.

Оламни охиригача англаб бўлмаганидек, Сўзнинг ҳам тубига етиш имконсиздир. Биз **кўз-ламоқ, кўзикмоқ, кўзгунинг кўздан** келиб чиқишини биламиз, лекин кўз нима сабабдан **кўз**

дейилганини, нега уни биров **айн**, биров **чаши**, биров **глаз**, биров **ай** деб аташини билмаймиз. Нега тошни бизнинг аждод **тош** деган, бошқалар **хажар**, **санг**, **камень**, **стоун**, **штайн** атаганлар, бу юзлаб номлар қаердан келган, биллолмаймиз. Биз фақат фаразлар қиламиз, асл хақиқат эса сирлар уммони тубида ётибди. Лекин барибир тинчимас идрок эгаси бўлган одамзод гаввос бўлиб бу уммон остини кезади, кашфиётлар қилади ва кашфиётлари ҳам чексиздир.

Яна ўйласам, изланишларимиз каби гофиллигимиз-да поёнсиз экан. Сўзни эшитамиз, сўзлашни қотирамыз, лекин Сўз мағзини чақиш аксар хаёлимизга келмайди. Нега шундай деймиз, дея ўзимизга савол бермаймиз. Бу синоат тўла олам бамисоли олисдаги юлдузлардек ноаён қолавереди. **Узум едим**, «**узум**» **дедим**, **билсам**, **тоқдан узиб едим**, дегандек, ўз қўлим билан ишқомдан узум узатуриб, бу сўзнинг **узмоқдан** олингани хаёлимга келган эди. Ахир **унган** нарсани **унум**, **гуж** ўсган мевани **гужум**, жамият **тузилишини тузум**, чўғнинг **қўридан** қолган кулни **қурум**, деймиз. Оғизга солиб **ютганимиз ютум**, томоқдан **қулт** этиб ўтган сув **қултум** бўлганидек ишқомдан **узиб** еганимиз **узум** бўлади-да, дея ўз содда кашфиётимдан суюнган эдим.

Курайдиган куролимиз **курак**, ички аъзо **ичак**, гул тубида турадиган идиш **тубак** – биз уни **тувак** деймиз. Кафтни кафтга уриш – олқиш белгиси. Чикқан товуш чапилласа **чапак**, қарсилласа **қарсак** бўлади. Бунинг англаш қийин эмас, лекин кўксимизда гурсиллаб урган юракни **юрак** дейиш тўғрими ёки **урак**? **Юрак** юра-

дими, урадими? Кўкрак-чи? Нега кўксимизни шундай атаймиз? **Кўксим осмон**, дегандек бу ном **кўк**, яъни осмон билан боғлиқми? Ундок десак, эмикдош маъносида келувчи **кўкалдош** сўзидаги **кўк** ўзаги нимани англатади? Қозоқлар акани **кўка** деб чақирадилар. Бу сўзларнинг кўкракка алоқаси йўқмикан?.. Бундай жумбоқлар юзлаб, минглаб сўзларимиз замирида ётибди. Улар бизни қийнаши, уйқу бермаслиги керак, Маҳмуд Қошғарий бобомизнинг китоби ёстиғимиз остида бўлмоғи керак.

Биз табаррук қадриятларимиз тикланаётган замонда яшамоқдамиз. Истиклол йилларида она тилимиз ривожига учун сезиларли ишлар қилинди. Лекин кўп асрлик йўқотишни санокли йилларда тиклаш мушкул экан.

Она тили умуммиллат мулкидир. Демак, тил олдидаги масъулият ҳам умуммиллий. Мен ўзбекман, деган ҳар бир инсон ўзбек тили учун қайғурмоғи керак. Унутилган сўзларни тиклаш, борини бойитиб бориш, хорижий атамаларга муносиб истилоҳлар топиш ёлғиз тилшуносларнинг эмас, миллатнинг ишидир. Эски тузум барбод бўлди. **Остановка** турганда **бекат**, **район** турганда **туман**, **вилка** турганда **санчқи** дейишга нима бор, дегувчиларнинг даври ўтди. Тилимиз секин-асталик билан бўлса-да ўзбекчалашиб бормоқда.

Адабий ижод ҳамиша Сўз оламига саёҳатдир. Ижодкор Сўзни тирик жон деб билади ва Сўз билан сўзлашади. Менинг бу ёзганларим ана шундай жонли тил билан жонли суҳбат бўлишини истаيمان. Умрини яшаб бўлган ва барҳаёт, мен англаган ва англаб етмаган соҳир хилқат

билан кўнгил боғларида кезиб, хаёлан Сўз билан сўзлашсам, Тил билан тиллашсам, дейман. Сиз азизларимни ҳам бу сайрда ҳамроҳ бўлишга таклиф этмоқчиман. Сўз мўъжизаси қошидаги хайратларимга ошно қилмоқчиман.

УЧ ДАРЁДАН СУВ ИЧГАН ДЕНГИЗ

Она тилимни муаззам ва улуғ десам, эъзозлаб бошга кўтарсам, бунинг боиси ўзимники бўлгани, жонимга яқинлиги учун эмас. Шунга ишонганим, иймон келтирганим учун, менинг ҳам бир икки тилдан хабарим бўлиб, қиёслаш имкониятларим борлиги учундир.

Бир томчи шабнамдек мўъжаз ва тиниқ **элчи** деган соф ўзбекча туркий сўзда қанча ҳикмат бор!

Эл деб, **элат** деб халқни айтамыз. Яна ёв ҳеч қачон **эл** бўлмайди, деймиз, ёмонга **элакишма** деган ўғитимиз бор. Бу ўринда **эл** дўстлик, яқинлик маъноларини билдиради. **Эл** қадимда **давлат** тушунчасини ҳам ифода қилган. **Элчи** бир халқдан, бир давлатдан бошқа юртга юборилган вакилгина эмас, балки **элни элга эл** қиладиган одам, халқлар ўртасида меҳр риштасини боғловчи, дўстлик кўпригини қурувчи ҳамдир.

Сўзнинг ўзида шахс зиммасидаги залворли юк бор. Элчи адолат ва эзгулик йўлида ҳақ сўзни айтишга бурчли инсон.

Унинг жонига эса кафолат хужжати қилиб, қонундек мустаҳкам, шохлар ҳукмидек қатъий ҳикмат айтилган: **Элчига ўлим йўқ!**

Омонат деган ўзбекона сўзга қалб қулоғини тутинг. Қанчалар теран инсоний туйғулар бор бу

сўзда. У мулк ҳақида айтилса бировнинг омонати, жон ҳақида айтилса Оллоҳнинг омонати. Банда учун дунё омонат, дунё учун банданинг ўзи омонат.

*«Ёғилур ҳар дам фалакдан бошингга гарди фироқ,
Ўт равонроқким, омонатдир баче бу эски тоқ.»*

Инсон бошига осмондан гард ёғилиб туради. Биз бугун бу гардни космик чанг, деймиз. Фазовий жисмларнинг Ер атмосферасида ёниб кетишидан ҳосил бўлган кул, деймиз. Бундай гардни Ҳазрат Навоий беш аср муқаддам қаёқдан билган, дея ҳайрон бўлманг. Бегунолар, Улуғбеклар яшаган юртда фазо сирлари аён эди. Ҳайратга сабаб бошқа, яъни бу илмий ҳақиқатнинг фалсафий хулосаси, бадиий тимсолидир. Эй одамзод, дейдилар Ҳазрат, бошингга ёққан само чанглари айрилиқ гардларидир. Томидан тупроқ ёғилган уйда узок туриб бўлмайди. Бундай уй омонат. Чирган том остида яшаш хатарли. Осмонидан гард ёғилган дунёни, бу эски тоқни ҳам равонроқ, тезроқ тарк этган яхшидир. **Омонат** сўзининг маъно товланишига қаранг. Уй омонат, олам омонат.

*Сўз – забаржад,
Сўз – гавҳар, олтин,
Заргарликнинг машаққати кўп.
Сўзни байтга қадашдан олдин
Кафтингга қўй, тўйиб қара, ўп!*

Она тилимни севмасам, сўзларига махлиё бўлмасам, ҳайратланмасам менга шоирлик қайда эди!

*Офтоб чиқди, қуёш чиқди, кун чиқди,
Меҳру шамсу хуршиди гардун чиқди.*

Бир замон болалар учун айтилган шу жўнгина ва гўргина икки сатрнинг ўзида куёшнинг олтига номини топасиз! Санокни яна давом эттириш мумкин. Олимлар, топиб беринг, қайси тилда куёшнинг ўндан ортиқ исми бор! Қайси тилда осмонни камалак рангларидек етти хил ном билан атайдилар? **Осмон, фалак, само, чарх, гардун, фазо, кўк...** Булар дафъатан хаёлга келганлари холос! **Арш, даввор, мину** сингари кам ишлатиладиган хос сўзлар ҳам саналса рўйхат янада узаяди.

Маънодош сўзларимизнинг кўплигига сабаб бор. Ўзбек тили уч дарёдан сув ичган. Диний, илмий, ижтимоий атамаларимиз асосан араб тилидан, кўпгина иш қуролларимиз, **жомадон, ҳокандоз, дастшу, жомашу, дазмол, қороз** каби хунармандликка оид сўзларимиз, шунингдек юксак шеърӣ услубга хос суҳанлар форс тилидан келган. Лекин бу қатъӣ қоида эмас. Аксар ҳолат десак тўғрироқ бўлади. Араб тилидан ўтган нарса ва буюм номлари ҳам тилимизда кўп: **Ароба, мусаллас, истехком, қалам** сингари. Шунингдек, форс тилидан кирган фалсафӣ атамалар ҳам талайгина. **Жавонмард, сарбадор, чархи кажрафтор, Оинаи Искандар** ва ҳоказо. Ҳаракат номлари асосан туркийча. Кўпгина сўзларнинг ўзбекчаси ҳам, арабчаси ҳам, форсчаси ҳам тилимизда баробар ишлатилади. Арабча **Аллоҳ** ёнида форсча **худо**, туркий **тенгри**, сўзларимиз бор. **Юрак** ҳам, **қалб** ҳам, **дил** ҳам деймиз. Арабча **исм**, форсча **ном**, ўзбекча **от** – учови ҳам ўзимизники. **Тил, забон, лисон** бизда шу сабабдан беқиёс бой ва рангин.

Алишер Навоӣ туркий тилдаги юзта ҳаракат номи, яъни феълларни санаб, форс тилида

уларнинг муқобили йўқ эканини айтганлар ва туркий тилимизнинг бойлиги, қудратини намоёниш этганлар.

Қадимда туркий тил оддий халқ тили ҳисобланган. Аскарликка оддий халқдан олингани учун ва феъл ўзаклари **тур, ёт, юр, от, чоп** сингари асосан бир бўғинли сўзлардан таркиб топгани ва буйруқ беришга қулайлиги боис харбий тил туркча бўлган.

«Темур тузуклари» ни бизга етиб келган форс тилидаги матндан ўзбекчага таржима қилар экан, Алихон Тўра Соғуний, «мен таржима қилмадим, балки асл тилига қайтардим,» деган эдилар ва мисол тариқасида **тингчи, буронғор, жувонғор** каби туркий атамаларнинг форсча муқобили топилмай, матнда ўз аслича қолганини кўрсатган эдилар.

Ўзбек тилининг буюк денгизи ана шу уч буюк дарё – туркий, арабий ва форсийдан сув ичиш баробарида эски лотин, хитой, ҳинд, мўғул, рус, Европа тилларидан баҳраманд бўлган. Олимларимиз аллақачон унут бўлиб кетган кўхна санскрит сўзларини ҳам тил хазинамиздан топганлар. Шу сабаб тилимиз бой. Ҳеч бир бошқа тилда бўлмаган шаклдош сўзлар санъати **туюк** ўзбек тилида бор. Ҳеч бир бошқа халқда йўқ **аския, сўз ўйини** бизда мавжуд.

Ҳазрат Навоий тўпори қора халқ тили ҳисобланган туркий ўзбек тилини шеърят осмонига кўтариб кўйдилар. «Муҳокаматул луғатайн»ни ёзиб, она тилимизнинг форс тилидан устун бўлса устунки, кам эмаслигини исбот қилдилар.

Ушбу рисолада ёзилишича, Навоий ҳам ёшлик йилларида бошқа шоирлар каби асосан форс

тилида шеърлар ёзиб нафосат аҳлининг олқиши-ни олган эканлар. Хусусан, форсийда битилган «Тухфатул афкор» қасидасининг матлаи тўғрисида ҳазрат Жомий «Баҳористон» номли асарда ёзмишларки, мазмуни шундоқ: «Бу давлат ёрлигини осмоннинг пештоқига осилса арзийди ва бу саодат тамғасини Муштарий юлдузининг бўйнига илиб кўйса, унга қувонч, ифтихор бўлгай.»

Навоийнинг сўз бойлиги беқиёс. Сабаби ҳазрат форс тилини қанчалар мукаммал билсалар – ўз эътирофлари бўйича: **«форс алфозин киши мендин кўпрак билмайдур»** – араб тилини ҳам шу қадар баркамол эгаллаганлар ва уларни тўла истифода этганлар. Туркий тилнинг эса бутун назокатини, сўзга бойлигини «Муҳокаматул луғатайн» дагина эмас, бутун умр, бутун ижод жараёнида намоён қилганлар. Ўзбекнинг содда, тўпори сўзларини ҳам, шеърга солиш мумкин бўлмаган даражада оддий ва жўн гапларни ҳам нозик ғазалга кирита олганларки, бундоқ сеҳрдан лол бўлмай илож йўқ.

*Саҳар ҳовар шаҳи чарх узраким ҳайли ҳашам
чекди,
Шуои хат била кўҳсор уза олтун алам чекди.*

Шундай юксак услубда ёзилган ғазалга «супурги» деган сўзни киритиб бўладими? Мутлақо мумкин эмас, дейсиз. Энди шеърнинг давомини ўқинг:

*Қазо фарроши сунди чархнинг сиймин супургусин,
Музайян парлари андоққи, товуси ҳарам чекди.*

Ажабо, буюк истеъдод нафаси тегса ўзбекнинг қора ерда ётган супургиси ҳам осмонга кўтари-

---

либ, куёшнинг тарам-тарам шуъласига айланар экан.

Ёки «тиш қирчиллатиш» иборасини бугунги шоирларимиз арузий байт у ёқда турсин, ҳатто халқона содда бармоқ вазнида айтишни ўзларига эп кўрмайдилар. Навоийга кулоқ тутинг:

*Тушда кўрдим ёрни, шодон рақибим ўтруда,
Рашкдин ҳар лаҳза тиш қирчиллатурман уйқуда.*

Бундай халқ иборалари, лапарлари, мақолларини «Хазойинул маъоний»да кўплаб учратамиз ва ҳар гал бу хил жўн сўзлар тагида ётган маънолардан, бадииятдан ҳайратга тушамиз.

Бизнинг шундай улуғ шеърятимиз бор, бойликда бекиёс она тилимиз бор. Тил миллатнинг бош белгиси ҳисобланади. Тил бор – миллат бор. Тил йўқ – миллат йўқ. Истиқлол унут бўлган давлатчилигимизни тиклади, йўқ бўлишга маҳкум қилинган тилимизни, демакки миллатимизни асради ва азиз қилди. Энди унинг биз йўқотиб улгурган бойлигини тиклаш, турлича «изм» тамғаларини кўйиб истеъмолдан чиқарилган сўзларни ўрнига қайтариш, бунинг учун мумтоз адабиётимизни чуқур ўрганиш ҳозирги авлод зиммасидаги шарафли бурчдир.

Гоҳи хаёл қиламан, агар мустақилликка эллик йил аввалроқ етишганимизда балки икки азим дарёдан сув ичган Орол денгизимиз бу аянчли ахволга тушмас эди ва агар собиқ тузум яна эллик йил яшаб қолганда уч дарёдан сув ичган она тилимизнинг қисмати ҳам Оролнинг қисматидек бўларди.

Тикланаётган сўзларимиз истиқлол чечакларидир. Очилажак гуллар ҳали беҳисоб...

ЭНГ АВВАЛГИ СЎЗ

Холиқи оламнинг **Бўл** деган сўзидан борлик яралган, инсон бунёдга келган.

Одамзод тилга кириб у айтган биринчи сўз нима эди? Бу саволга жавоб ҳеч бир китобда йўқ. Олимлар, инсониятнинг илк сўзлари товушга тақлидан пайдо бўлган, дейдилар. Дарҳақиқат, қадимги аждодларимиз тоғдан шовиллаб тушган сувни **шовва**, шар-шар тўкилганини **шаршара** деган. Қушларнинг чурқ-чурқ қилгани **чумчуқ**, лак-лак қилгани **лайлак** (аслида **лаклак**), қағиллагани **қарға** бўлган. **Ғоз**, **читтак**, **чугурчуқ**, **чағалай**, **олашақшақ**, **какку**, **гулгул товуқ (курка)**, **жиблажибон...** санокни давом эттириш мумкин. Лекин қуш номлари ичида энг гўзали бул-бул дея ёқимли сайраган **булбулдир**.

Инсон бора-бора ўзи ясаган буюмларга ҳам шу тарзда ном берган. Тўкиллаб урилгани **тўқмоқ**, туёқ остида тақиллагани **тақа**, зангиллаган қўнғироқ **занг** аталган. Энг муҳим хабарлар элга ноғора чалиб етказилган. **Дангиллаган** бу садо ҳам сўзга айланди. Кимнинг номи элга ноғора бўлса, у **данг** чиқарди. Тилимиз майинлашиб **боринг**, **келинг** ўрнига **боринг**, **келинг** дейдиган бўлдик ва **данг** ҳам **донг** билан алмашди. Биз бугун шухратли одамни **донгдор** деймиз, **донг** таратган деймиз. Лекин эл ичида **донг** чиқарган уй **данғиллама** бўлиб аслича қолди. Қирғиз тилида ҳам бу сўз **данг** деб айтилади. Лекин маъно товланишида озгина фарқ бор. Шон-шараф, олқиш мазмунида қўлланади. Қир-

---

физ кўчаларида **Эмгекка** данғ, **Эл-журтқа** данғ каби шиорларни кўрасиз. **Яшасин меҳнат, яшасин эл-юрт** дегани. Буларнинг бари ўша ноғора садосидан тувилган сўзлар.

Юртимизда юз минг йил муқаддам яшаган неандертал одамнинг тарих музейимиздаги қиё-фасига қараб яна ўзимга савол бераман. Расмана инсонга айланмаган бу ибтидоий онг эгасининг биринчи сўзи нима эди? Хаёлимга келган жавоб шу бўлди: у тошни тошга уриб **чақ** этган то-вушни эшитгану **чақ** дея овоз чиқариб ўзининг биринчи сўзини айтган. Тошни тошга чаққан, кейинроқ тош билан данак чаққан, ёнғок чаққан, боласига ҳам **чақ!** деб буюрган.

Бора-бора тошдан ўт чиқариб уни ҳам **чақ** деди. Кўкда **чақ** этиб ёнган олов ҳам **чақ** бўлди. Кейинчалик **чақмоқ, чақин, чақмоқтош** сўзлари пайдо бўлди.

Тош бир-бирига урилганда учган ери **чақа**. Тошга қоқилганнинг оёқ бармоғи **чақа**. Кўп гапирганнинг тили **чақа**.

Тош майдалаб **чақа** деган инсон учун ҳам-ма майда нарсалар **чақа** бўлди. Пул майдалаб **чақа** деди. Майда боласини **бола-чақа** деди. Энг майдаси **чақалоқ** бўлди.

Тараққиёт инсонга ақл ва заковат берди. Заковатли инсон тош чақишни кўйиб **гап чақишга** ўтди. Тошдан учкун чиқарган бўлса, гапдан ўт чиқарди. Гап чақиб ўз қардошининг уйини куйдирди.

Гап чакувчининг оти ҳам **чақ**дан узоқ кетмади. Уни **чақимчи, чақмачақар** дедилар. Чақимчининг ниши илоннинг тишидан оғрикли

ва хатарли. Ари, илону чаённинг наштар ури-
шини ҳам бесабаб **чақиш** демаганлар. Демак,
чақимчи билан газанданинг хунари бир.

Чақмачақарнинг ҳам катта-кичиги бўлар экан.
Бировнинг гапини бировга айтса бу **чақимчи-
лик**, инсоннинг гапини юқорига, подшоликка
ёки ҳукуматга етказса **чақув** бўлади. **Чақув**
олдида **чақмачақарлик** ҳолва бўлиб қолди.
Чақимчиликдан бир инсонга озор етса, чақувдан
юз мингларнинг ёстиғи қуриган.

Чақув давлат сиёсати даражасига етиб, чақув-
чи тенгсиз қудрат соҳиби бўлган замонларни
кўрди жафокаш халқ. Бир имзосиз мактуб ин-
соннинг эмас, бутун бир авлоднинг, уруф-аймоқ-
нинг хонумонига ўт қўювчи гугурт бўлди. Инсон
гугурт ёндиришни ҳам **гугурт чақиш** деди.

Одам боласининг бир ожизлиги бор. Биров
ҳақида ортдан ёмон сўз айтиш гуноҳ эканини
билади-ю, ўрганган одатини йўқотолмайди. Би-
ровни сиртдан қоралаб роҳат қилади. Сухбатнинг
ширини ғийбат, дейдилар ҳазил қилиб. Лекин
бу гапда ҳазилдан чини кўпроқ. Ғийбат ҳам
чақув, бировни бировга эмас, бировни ҳаммага
чақув демакдир. Биз бундай ширин сухбатнинг
номини **чақчақлашув** деймиз.

Башарият тош чақишдан **сўз мағзини
чақиш**гача бўлган масофани миллион йиллар
ичида босиб ўтди. Биз ҳам сизлар билан **чақ**
сўзининг аччиққина мағзини чақдик, **чақ** тўғри-
сида **чақчақлашиб** олдик.

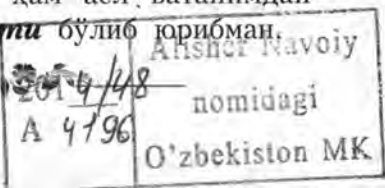
ОЙ ФАРЗАНДИ

Американинг Лос-Анжелес шаҳрида Ўзбекистоннинг садоқатли бир дўсти яшайди. Келиб чиқиши можар бўлган бу турколог олим Лос-Анжелес университетида махсус курс очиб, америкалик талабаларга ўзбек тилини ўргатади. Улар диёримиз нафасини ҳис қилиши учун Ўзбекистондан олим ва ижодкорларни таклиф этиб, суҳбатлар уюштиради. Исми Андраш, насаби Бодроглиетти.

Талаффузи қийин, ёдда сақлаш ундан ҳам қийин бўлган бу фамилияни илк бор эшитганимда олимни италиялик деб ўйлагандим. Лос-Анжелесда кўришиб, унга шу саволни бердим.

— Фамилиям аслида Бадроглиетти. **Бад** сўзи форсча ҳам, инглизча ҳам **ёмон** деган маънони билдиргани учун бу юртда насабимни бир харф ўзгартириб Бодроглиетти дейдилар. Лекин италиялик эмасман. Фамилиям соф туркча.— Шундай деб Андраш домла қўлига қалам олди ва ўз фамилиясини уч қисмга бўлиб ёзди: **Бадрогли гетти. Бадр** сўзини биламиз, **ой** дегани. Қолган сўзлар ҳам таниш. Ўғуз туркчасидан ўзимизнинг шевага ўгирсак, **Ой ўгли кетди**, деган маъно чиқади.

— Тўйда туғилган Тўйчи, йўлда туғилган Йўлчи, жумада туғилган Жумавой, Одина деб исм олганидек, аллақайси бобокалоним ойдин кечада туғилгани учун **Бадр ўгли** деб ном қўйишгандир. Ўз юртидан кетиш наслимиз қисматида бор экан шекилли, мен ҳам асл ватанимдан узоқларда **Бодроглиетти** бўлиб юрибман.

Шарқу ғарбнинг ўнлаб тилларини билган, уларни чоғиштириб таҳлил қилган Андраш домланинг бу сўзларини аввал балки хаёлот меваси, шунчаки ҳазилдир, деб ўйладим. Ахир тилимиз шу қадар бой ва рангинки, ҳар сўзни ўн ёққа буриш мумкин, **ўт** деган сўзнинг ўттиз хил, **юз** деган сўзнинг юз хил маъно товланиши бор. Лекин миллат тақдирини ўйласам, можарнинг туркий халқларга тарихан туташлигини ҳаёлга келтирсам бу гап ҳазилга ўхшамади. Олис ўтмиш манзаралари кўнглимдан кечди. Ўз юртида кўним топмаган, қисмат дунёнинг турли бурчакларига тарқатиб юборган қадимги аجدодларимизнинг сарсон-саргардонлиги фикримни чулғади.

Бадр ўғли кетди... Бу сўзларда бутун бир тарих намоён бўлди. Тўрт юз йил наридан Бухорони тарк этиб, олис ва совуқ Сибирга кетган ўзбекларнинг ноласи келди, яна икки юз йил ўтиб улардан мингга яқин оиланинг Туркияга кўчгани, сибирликлари ҳам, туркияликлари ҳам то хануз ўзларини **бухорийлар** (русча **бухарцы**) деб аташларини ўйлаб кетдим. Тақдирни қарангки, икки қарра беватан қолган ғарибларга Туркияда **Бағри тилик** деб аталган тоғ этагидан жой берилибди. Хаёл мени яна минг йил нарида Идил ва Ёйиқ соҳилларида яшаган, ҳозирда Волга ва Урал аталган дарёлардан сув ичиб, бепоён кенгликларда от сурган ўзбеклар юртига олиб учди. Халқимиз татар, булғор, можар, ўрус эллари билан елкадош кун кечирган яйловлар кўз олдимга келди.

Бадр ўғли кетди... Хаёлан мен ўн минг йиллар олисда Сибирдан Аляскага кўчган тур-

---

кий қабилаларнинг кўшиқларини эшитдим. Америкалик ҳиндуларнинг бахшилар каби бўғиздан чиқариб айтган кўшиқлари қулоғим остида янгради. Бу минг йилар тубидан келган дард садоси эди.

Можар халқи ўз илдизларини қадимги туркий қавмлар билан туташ кўргани учун Можаристонда туркология фани асрлар давомида ривож топган. Бу анъана ҳозир ҳам давом этади. Бу ўлкадан икки юз йилча аввал Марказий Осиёга келиб, Бухоро ва Мавороуннаҳр тарихини ёзган Герман Вамберидан тортиб замондош дўстларим Иштван Конгор ва Андраш Бодроглигеттигача дунёга танилган неча-неча туркшунос олимлар етишдилар. Улар юртимизга сафар қилганларида Самарқанду Бухорони томоша қилишни кўзлаб эмас, можар халқининг теран томирларини излаб келганлар.

Бадр ўғли кетди... Можарнинг ҳам, ўзбекнинг ҳам Ой ўғли эканига ишончим бор. Бадр ўғли Сибирга кетди, Аляскага кетди. Идил ва Ёйиқ соҳилларидан Ҳазар ва Орол бўйларига кетди. Бу юртда минг йиллар яшаган ерлик аждодларимиз билан дунёнинг энг кўҳна давлатларидан бири бўлган Хоразм давлатини тузди.

Яна минг йиллар ўтиб Босфор бўйларига кетди ва ҳозирги Туркияга асос солди. **Ой ўғли кетди.** У оламнинг тўрт ёғига кетди.

Жавоҳарлаъл Неру Мирзо Бобур тузган давлат тўғрисида ёзаркан, Марказий Осиёликлар дастлаб Ҳиндистонга тўрт минг йил муқаддам кўчиб кела бошлаганлар, дейди. Улар орасида

туркий қавмлар ҳам бўлгани, бу қавмларнинг қадимий ривоятлари, дostonлари ҳам Ҳиндистонга боргани шубҳасиз.

Ой арабча **бадр**, форсча **мах** дейилади. Туркий тилларда арабча ва форсча сўзлар кўхна замонлардан бор. **Ой** ёнида **бадр** ҳам, **мах** ҳам ишлатилган. Ҳиндлар **Дехли**ни Дели деганлари каби **Мах** **ўгли**ни **Маугли** деган бўлсалар ажаб эмас. Инглиз адиби Редярд Киплинг Ҳиндистон мавзусида ёзган машҳур асар қаҳрамонининг исми **Маугли**.

Демакки, Киплингга шуҳрат келтирган **Маугли** эртагининг мавзуси қадимги туркий халқлар афсонасидан олинган бўлиб чиқади. Яна бизга маълумки, ривоятлар турк наслини бўри зотига боғлайди, она бўри эмизиб катта қилган, дейилади. Мауглига ҳам бўри оналик қилган.

Бошқирд элининг зариф шоири Мустай Карим туркий халқларнинг бўри зотига боғланишига сабаб, бу қавмнинг минг йиллар давомида ҳар ердан қувилгани, дерди. Ўз халқининг номини Бош қурт, яъни Бош бўри дея ишонч билан айтарди. Турклар бир-бирини кўрганда ё хайрлашганда ўнг қўлининг учта бармоғи билан бўри бошини тасвирлаб, қардошлик изҳорини қиладилар. Қувғинди бўри эса тунлар ойга қараб увлайди. Онасини соғинган боладек нола чекади...

Қадим-қадим замонларда аждодларимиз куёшга, ойга, юлдуз ва сайёраларга топинганлар. Дашту саҳролар оша олис, машаққатли йўлларда кундузи куёш, кечаси ой ва юлдузлар уларга машғала, қибланамо бўлган. Ўғлонлари исмини Кунтуғмиш деб, Ойбек деб, қизларини

Ойбарчин, Тўлганой, Юлдузхон, Зухро, Сурайё,
Ситора деб атаганлар.

Икки юз йил аввал Ҳиндистонда яшаб ижод
қилган ҳамюртимиз Мирзо Асадуллохон Ғолиб
ўз аждодларини эслаб, мен асли Самарқандлик-
ман, наслим Ойбеклар зотидан, дея гурур билан
ёзган:

*Десам, Ғолиб, ерим — пок хоки Турон,
Асил зотим билан бағрим фараҳманд.*

*Ўзим туркзодаю наслим-да туркзод,
Буюклар қавми бирла асли пайванд.*

*Уруғ бўлмиш менга Ойбеклар аслан,
Камолан ойга нисбат, балки ўнчанд.*

*Отам касбин десам деҳқончиликдир,
Бобом бўлмиш заминдори Самарқанд.*

Бадр ўғли, Маҳ ўғли, Ойбек нақадар
ўхшаш исмлар! Арабий, форсий, туркий маъно-
дош сўзлар. Юртимизда қадимдан бу уч тилнинг
ёндош яшаганига яна бир тимсол.

Америкалик дўстимиз профессор Бодрогли-
гетти насаби хаёлимни шунча олисларга элтди,
узоқ замону маъволарда кездирди. Сўз шундай
мўъжиза эканки, унинг замирида қатлам-қатлам
бўлиб тарих ётар экан.

Молдавияда туркий тилда сўзловчи **гагауз**
ҳалқи яшайди. Илм аҳли бу номни **қора ўғизга**
боғлайдилар. Ўша қариндошларни мен олимона
эмас, шоирона сўз билан **қоракўз** дегим келади.
Чунки **қоракўз** деб ўзбек ўзини, ўз биродарини,
яқин жигарини айтади.

Андраш Бодроглигетти ҳам ўша қоракўз-
лардан бўлса, дунёга сочилиб кетган уруғла-

римиздан бўлса не ажаб! Олимнинг сўзи ҳақ. Бизлар ҳаммамиз Ой фарзандларимиз. Ойдан тушган каби соддамиз. Дилимиз ойдин, ниятимиз ойдин.

Бу тимсоллар ярим тунда тўлин ой ёруғида хаёлимга келди. Бамисоли неъмат тўла лагандек улкан кумуш гардиш кўкдан нуроний чехра билан сокин, меҳрли қараб турарди.

Ўзбек бежиз онани **ойи** деб, Ойни **оймо-мо** деб атамаган. Эй, Ой, халқим йўлларини шуъланг билан мунаввар қил, истиқболини ойдин қил, моможон!

КЎМИРГА АЙЛАНГАН УМР

Халқ мақоллари, маталларида бир ҳикмат бўладики, у ҳикматли сўз деб аталади ва асрлар оша офиздан-офизга кўчади.

Гап кўп, кўмир оз, деган иборада мен чуқур маъно, тагдор фикр кўрмадим. Сухбат чўзилса сандалнинг чўғи совуб қолгани учун шундай дейдиларми? Бу гапда не бадиият, не ҳикмат бор?

Ўйлашимча, бу ибора аслида **гап кўп-ку, умр оз** бўлган.

Ку юкламасининг кейинги сўзга қўшилиб кетишидан **умр кўмир**га айланган. Аслиятни тикласак, дунёнинг дардини айтишга умр етмайди, деган фалсафий хулоса чиқади.

Бу сингари замонлар оша тилдан-тилга ўтиб, сўзлари, ҳарфлари ўзгариб кетган, асл маъносини йўқотган мақол ва маталлар кўп.

Халқда **Меҳмон отангдан азиз, Устоз отангдан улуғ** деган ҳикмат бор. Бирор ақлли зот, отадан улуғ, отадан азиз инсон бўлмайди, деб айтган чоғи, кейинги вақтда **Меҳмон отангдек азиз, Устоз отангдек улуғ** дейиш урф бўлди.

Отадан улуғ ва азиз кишининг йўқлиги ҳақиқат. Айнан шунинг учун ҳам бу ташбеҳ ишлатилади. Мақол халқ ижоди. Ижод бадииятсиз, бадиият муболағасиз бўлмайди. Инсон боши тошдан қаттиқ, деймиз. Тошдан қаттиқ нарса йўқлиги учун шундай деймиз. Тоғни урса талқон қиладиган йигит, деган гап бор. Тоғни майдалаб бўлмаслиги учун бу мақол қудратли ва боқий. Дунёни сув босса тўпифига чиқмайдиган одам бўлмайди. Соч билан кўча супурилмайди, кўз ёши билан сув сепилмайди. Лекин **ёр юрган кўчаларни супурай сочим билан, чанги чиқса сув сепай кўзлардаги ёшим билан**, дея қуйланади. Буни лутф дейдилар. Завқи йўқ одам лутфни англамайди. Бир дўстимиз бўларди. Латифа айтсалар кулмас, «йўғ-эй, бунақа бўлиши мумкин эмас» деб турарди. Шу дўстимиз адабий танқидчи бўлди, лекин адабиёт нима эканини, гўзаллик нима эканини англамай хўмрайганча дунёдан ўтиб кетди.

Меҳмон отангдан улуғ, деганда биз аввало отани улуғлаймиз. Отадан азиз, отадан улуғ зотнинг йўқлигини муболаға воситаси билан тасдиқлаймиз.

Нега мен бу арзимас хатога ёпишиб олдим? Гап шундаки, одамларда тафаккур кучи ортгани сари тасаввур кучи камайиб бормоқда. Завқ-шавқ

ўрнини совуқ ҳисоб-китоб эгалламоқда. Ақл ва юрак баҳсида ҳиссиёт енгилиб, қуруқ мантиқ галаба қилмоқда. Бу жамият учун хатарли ҳол. Ўзбек аскияни унутса, дўстона ҳазилларни эсдан чиқарса, сўзнинг латофатини англамай қолса, бу фалокатдир.

Мақолни таҳрир қилувчи ҳушёр дўстларга маслаҳатим бор: Агар «дан» ўрнига «дек» қўшишни жуда хоҳласангиз, халқнинг бошқа бир ибораси борки, уни шундай таҳрир қилса савобли иш бўлади.

«Тўйлар қилинг, қамишдан бел боғлаб хизмат қилай,» дейдилар. Аслида қамишдан бел боғлаш эмас, қамишдек бел боғлаб хизмат қилиш тўғрироқ бўлади. Қамиш неча бўғинли бўлса шунча карра бели боғлиқ. Ичининг бўм-бўшлиги емайичмай хизмат қилишга, шамолда тебраниши тинч турмасликка, иш учун эгилишга, елиб югуришга тимсол. Хипчалиги, ингичкалиги эса меҳнатга шай турган ёш йигитчадек. Мана буни ҳикмат деса бўлади.

Шу ўринда озроқ «лирик чекиниш». Қамиш мумтоз адабиётимизда садоқат рамзи ҳисобланади. Мавлоно Жалолоддин Румийнинг машҳур байти ўзбекчада шундай:

*Тингла найдин, не ҳикоятлар қилур,
Айрилиқлардан шикоятлар қилур.*

Яъни, най аслида қамиш эди. Ботқоқ тўқайда ўсган эди. Уни кесиб най қилдилар, саройга келтирдилар, бахмалларга ўраб олтин нақшли филофларга солдилар. Эъозлаб, суйиб лабга босдилар. У эса нола қилди, фарёд кўтарди.

Ўзи ўсиб унган тўқайзорини соғинди. Ҳашаматли саройларни, топган иззат икромини асл макони бўлган ташландиқ қамишзорга алмаштиролмади. Шу боис найдан ҳамиша нола оҳанги чиқади.

Ватанга садоқат, юрт соғинчи ҳақида айтилган абадиятга дахлдор байт! Ҳазрат Навоий айтганларидек, ғурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш.

Бир байтга шунча мазмун сиғдирилган, биргина қамишдан шунча фалсафий хулосалар чиқарган мавлонодек буюк аждодларимизни ўрганиш ўрнига ёшлигимизнинг олтин дамларида «Шумел камыш» ни айтиб юрдик. Мана буни ёниб кетган фурсат, кўмирга айланган умр деса бўлади...

Сўз мулкининг султонларини англаш учун аввало ўзимизнинг жўнгина хатоларимизни англамоғимиз лозим. Чуқур фикр қилмай пойма-пой гаплар айтиш, ўзимизга осон қилиш учун сўзнинг ярмини ютиш, исмлар, жой номларини таниб бўлмас даражада қисқартириш тилга беҳурматликдан бошқа нарса эмас.

Кўзингни оч, оёқ остингга қара, деган гапни қисқача қилиб, **кўзингга қара**, деймиз ва қизиқчиларимизга кулгу бўламиз. Сўзни қисқартиришга жуда устамиз. **Муҳаммад Раҳим** деган исми **Мамараим**, бу ҳам узун туюлиб **Мараим** деймиз. Хоразмлик эса **Мирим** дейди кўяди. **Анжан, Ангрэн, Бувайда, Риштон, Хўжаландарбува...** рўйхатни узоқ давом эттириш мумкин. Бу номлар ўз асл маъносини йўқотиб бўлган.

Душманни яксон қиламиз, дейиш ҳам қисқартиш натижасидаги мантиқсизликдир.

Яксон дегани **баробар, тенг** демакдир. Душманни **ер билан, тупроқ билан** яксон қилинади.

Тўйга чорлаганда **таклиф қиламиз**, ёки **лутфан таширф буюришингизни сўраймиз**, дейилади. Бизга биринчи жумла ўта қисқа, иккинчиси ўта узун туюлиб, ўртачасини танлаймиз: **Лутфан таклиф қиламиз!** Ўзимиз билмаган ҳолда меҳмонни камситиб, ўз шахсимизни улуғлаймиз. Бу ҳақда ёзмаган тилчи, гапирмаган адабиётчи қолмади. Бизнинг хато одатимиз ҳам йўқолмади.

Бу гаплар тилшунос олимнинг ҳукми эмас, бир қаламкашнинг ўйлари холос. Сизнинг ҳам кўнглингизда шундай оғриқли гаплар кўп. Лекин, менга гапиришни ким қўйибди, дея индамайсиз, баҳсга кирмайсиз. Ваҳоланки, тил ҳаммамизники. Фақат тилшуносларга боғлаб берилган томорқа эмас.

Илм ҳам, ижод ҳам баҳс билан тирик. Маърифат излаган инсон хато қилишдан чўчимайди. Маърифатли инсон бировнинг хатосидан кулмайди. Билмасанг гапирма, жим ўтир, демайди. Хатони тузатади, ўз фикрини айтади. Хато айтган ҳам қизариб бўзармайди. Баҳс қилади, ё «фикрингиз маъқул,» дейди.

Оғзингни юм, овозингни ўчир, деган сўзни туғилгандан ўлгунча эшитамиз. Жим бўлиш бизга асрлар давомида сингдирилган. Хужайраларимизга жо бўлган. Яшаган юртимиз ўчган овозлар мамлакати бўлди. **Фунча то оғзини очди, бўлди вайрон оқибат** деган шеърлар бизни тарбиялади. Озод ва мустақил бўлиб ҳам ички хавотирдан тўла фориф бўлмадик.

Дархақиқат, шаҳар қуриш осону онгни ўзгартиш қийин экан.

Бу сўзлардан мурод она тилимиз жонқуярларини баҳсга чорлаш, дадил фикрлар билдиришга чақирмоқдир. Танқиддан, эътироздан чўчиманг. Фақат айтганларингиз сукунат дарёсига чўкиб кетишидан, ҳеч ким муносабат билдирмаслигидан, лом-мим демаслигидан кўрқинг.

*Фикрат – дарё, – гафлат кўлмақдир,
Дарё– ҳаёт, кўлмақ – ўлмақдир.*

ДАМАШҚДА МАШҚ

«Девону луғатит турк»да **эдгу** деб битилган, яхшиликни англатувчи бу асл туркий сўз бугунги адабий тилимизда **эзгу** шаклида қўлланилади. Бамисоли арабча **дарбни зарб, даифни заиф** деб айтганимиз каби. Тил тараққий этгани сари қаттиқ товушлар юшоқлари билан алмашиб боради чоғи, қадимги **одоқ** сўзи **оёқ, адиқ** сўзи **айиқ** бўлди. Усмонли турк тилида қаттиқ **қ** товуши йўқолиб бўлган.

Эзгуга айланган **эдгу** сўзидан бора-бора жўн халқ тилида **з** ҳам тушиб қолди. **Эгиликнинг кечи йўқ**, дейдиган бўлдик. Дархақиқат, яхшиликнинг кечи йўқ.

Турк қардошларимиз талаффузни енгиллаштиришда биздан ҳам ўзиб кетдилар. Улар **эдгу** ҳам, **эзгу** ҳам, **эги** ҳам деб ўтирмай **ийи** дедилар-қўйдилар. **Яхши** сўзи турк тилида **ийи** бўлди.

Агар тилни муайян халқнинг жамоавий интеллектуал мулки десак, сўзларни бузиш, қисқартириш, ҳар қандай ўзгартириш қатъий та-

---

қиқланиши керак эди. Лекин тил тўғрисида халқаро битим йўқ. Халқлар бир-биридан сўз ва атамаларни ҳеч бир ижозатсиз оладилар, ўзларига мослаб истаган шаклга соладилар, хоҳлаган маънони юклайдилар, таниб бўлмас холга келтирадилар.

Ривоят қиладиларки, Мирзо Бедил кўчада кетатуриб ўз байтларини бузиб хиргойи қилаётган деворзан ёнида тўхтабди ва индамай унинг терган фиштларини йиқитаверибди. Ҳай-хайлаб дод солган деворзанга қараб шоир шундай дебди: «Мен фақат деворингни буздим, сен шеъримни бузиб менинг хонумонимни вайрон қилдинг. Ким кўпроқ фарёд кўтариши керак, сенми ё менми?»

Деворзан тавба қилиб узр сўраган экан.

Ажабо, шеърнинг эгаси бор, лекин сўзнинг эгаси йўқ. У бамисоли чарақлаган юлдуз, оқиб ётган дарё, эсиб турган шамол каби ҳамманики.

Ҳеч ким ҳеч кимга, ҳеч бир халқ бошқа ҳеч бир халққа, менинг сўзимни олдинг, ўзгартирдинг, буздинг, дея даъво қилмайди.

Руслар фиръавни **фараон**, Бобилни **Вавилон**, Сурияни **Сирия** деб айтсалар, бизнинг исмларимизни **Кадыр**, **Таджи**, **Гулям** деб талаффуз қилсалар, ёки инглизлар Россияни **Рашиа** десалар биров, ҳай, нима қиляпсан, демайди. Чунки бу хол кўпга келган тўй. Ўзимиз ҳам талай хорижий сўзларнинг додини берганмиз.

Дамашқда бир араб шоирига Алишер Навоий девонларидан бирининг номи «Бадойиул-васат» деб тушунтиролмадим. Араб тилида бунақа сўз йўқ, деб туриб олди. Ҳар қанча уринмай уқтириб бўлмади. Жаҳлим чиқиб ичимда, эҳ, ўзининг тилини билмаган араб, дедим.

Бу бахсни узоқдан эшитиб турган бошқа араб ёнимизга келди-да, мендан сўради: – Балки «Бадоиул» эмас, «Бадоиъул васат»дир?

У сўз ўртасидаги **айн** товушини чуқур бўғиздан чиқариб шундай ғайритабиий овоз билан айтдики, мен бунақа товушни ҳеч қачон ўхшата олмасман.

– Худди шундай, дедим қувониб, – фақат бундай талаффуз қилиш учун араб бўлиб туғилиш керак экан.

Ўша куни, ўзининг тилини билмаган араб, деб ичимда айтган гапимни яна ичимда қайтиб олдим.

Биз меҳмон бўлган Сурия арабларининг катта қисми христиан динида. Халафдан қайтишда йўл четидаги насронийлар мозорида тўхтаб ўтдик. Мармар лавҳаларга арабча хат ўйилган, устида хоч – крест ўрнатилган эди.

Араб ёзуви бизнинг онгимизга Қуръони карим хати, ислом белгиси бўлиб жойлашгани учун бу манзара менга ажабтовур бўлиб кўринди.

Мени ажаблантирган яна бир нарса шу бўлдики, араб адиблари грамматика, яъни сарфу нахв устида тортишиб қолсалар Замахшарийни «қози» қилар эканлар. Замахшарий бундоқ ёзган, дейилса, тамом, баҳс тугар, эътирозга ўрин қолмас экан. Менинг бу икки хайратимдан Дамашқда бир тўртлик қоғозга тушган эди. Ён дафтарда қолган ўша машқ будир:

*Замахшарий бобом сарфу нахв битиб,
Араб ўз тилини ўрганиб олмиш.
Дунёнинг ярмини мусулмон этиб,
Бу эл ўзи ярми насроний қолмиш.*

МАОШ ВА ОШ

Маош деганда биз бугун ойлик иш ҳақини тушунамиз. Маош олдинги, маошинг қанча, деб сўраймиз бир-биримиздан. Аслида бу сўзнинг маъноси тириклик, ҳаёт кечириш, яшамоқдир. Ҳазрат Навоий ҳам «Маош айламак аждаҳо комида», дея бу сўзни худди шундай маънода айтганлар. Яъни, шох хузурида унинг истак-иродаси билан яшамоқ аждаҳо овзида тириклик қилмоқ билан баробар.

Биз англаган **маош** асли шу маъно ҳосиласи. Қадимдан давлат хизматидаги кишиларга маош тайинланган, яъни тириклиги таъминланган.

Бу сўзга ўзакдош бўлган **маишат**нинг қисмати ажойиб. Яшамоқ маъносидаги бу сўз бугун ўзбеклар орасида **айш-ишрат**ни билдирса, урду тилида сўзлашувчи хиндлар уни **иктисод** маъносида ишлатар эканлар.

Биламизки, хинд, урду тилларида бизга таниш сўзлар кўп. Бу сеҳрли юрт хонандаларининг кўшиқларида **муҳаббат, инсон, олам, осмон** сўзларини эшитсак яйраймиз. Халқларимиз ўртасидаги асрий дўстлик ришталарини эслатиб туради бу жаҳонгашта сўзлар.

Яна унутмаслигимиз керакки, бизга таниш ҳамма сўзлар ҳам биз тушунган маънони англатмайди.

Агар Ҳиндистонга журналист сифатида борган бўлсангиз, зинҳор ба зинҳор **камина мухбирман**, дея кўрманг. Мен **ярамас айгоқчман**, деган бўласиз. Чунки **камина** тубан, пасткаш

маъносини англатади. **Мухбир** эса айғоқчи, жосус демакдир.

Яна бир маслаҳат, хиндистонлик дўстингизни ватанга таклиф қилмоқчи бўлсангиз, асло, сенга таклиф олиб келдим, ёки таклиф юбораман, деб айтманг. Негаки, **таклиф** сўзи **кулфат** келтиришни англатади.

У юртларда биров сизга хор-зор одамларни кўрсатиб, уларни **ифлос** деса, ёки ифлосдан қутулиш ҳақида гапирса хаёлингиз бузулмасинки, гап **қашшоқлар** тўғрисида, қашшоқликни йўқотиш устида бораётган бўлади.

Ифлос ва **муфлис** сўзларини мумтоз адабиётимизда ҳам фақир, йўқсил маъносида кўплаб учратамиз.

Келинг, ёмон сўзларни четга суриб, ўзимизнинг ҳар жихатдан ёқимли **маош** сўзимизга қайтайлик.

Бу сўзнинг емак ва иш ҳақи маънолари бизга юнон тилидан кириб келган **диета** сўзининг икки маъносини эслатади. **Диетани** биз **парҳез** ўрнида ишлатамиз. Лекин аслида диета **таом** демакдир. Емакнинг ҳамма хили, қази-қарта ҳам, ёвғон шўрва ҳам диета ҳисобланади. Арслоннинг диетаси кийик, кийикнинг диетаси гиёҳ.

Қадимги Юнонистонда энг юқори давлат органи бўлган халқ мажлиси аъзоларига бериладиган иш ҳақи ҳам **диета** деб аталган.

Юнонча бу сўзнинг ҳаёт кечириб маъноси ҳам, тановул маъноси ҳам, маблағ маъноси ҳам арабча **маош**га мувофиқ келди. Энди бир савол қолди. Ўзимизнинг **ош маош** дан келиб чиққан эмасмикин ва ё, аксинча, **ош** сўзимиз

плов сингари жаҳонгашта бўлиб араб юртига саёхат қилмадимикан?

Бу масала ечимини билимдон тилшуносларимизга қолдириб, сўзимни нуқта билан эмас, каттакон савол белгиси билан тугатаман.

ИСМИЯМИННИНГ ИСМИ ЯМИНМИ?

Исломнинг бағри кенг дин экани оламга аён. Қуръони каримнинг «Оманту» ояти билан ҳар бир мусулмон учун Оллоҳга, унинг фаришталари, расуллари, муқаддас китобларига имон келтирмоқ фарз этилган. Ёлғиз Муҳаммад алайҳиссалом эмас, балки насаро, яҳудий динларинингда барча пайғамбарларини азиз тутмоқ, танҳо Қуръони карим эмас, Таврот, Забур, Инжилни ҳам табаррук билмоқ буюрилган. Буни англаб етган Европа, Россиянинг буюк шоир ва ёзувчилари, олимлари Ислом динига юксак эҳтиром кўрсатганлар, чуқур ўрганиш, тарғиб қилишга жазм этганлар. Иоганн Хёте ва Лев Толстой бундай улуғларнинг энг улуғларидир.

Диний бағрикенгликка халқимиз табиатидаги очикқўнгилик, меҳмоннавозлик қўшилиб, буқунда Фарб учун табаррук фазилат ва юксак орзу бўлган толерантлик ғояси бизнинг азалий эътиқодимизга айланиб бўлган. Ота-боболаримиз толерантлик деган истилоҳни билмаган бўлсалар ҳам унга амал қилиб яшаганлар. Амал қилибгина қолмай, яҳудий ва насаро динининг набилари, азиз авлиёлари исмини фарзандларига қўйганлар. Исломдан кўп асрлар муқаддам яшаб ўтган Иброҳим, Исмоил, Исхок, Яъқуб, Юсуф,

Айюб, Мусо, Довуд, Сулаймон, Ильёс, Юнус, Дониёл – бизлар Дониёр деймиз, – Зикриё, Яхё, Исо каби пайғамбарлар, Лукмон, Узайр, Искандар каби азиз авлиёларнинг исми билан аталган мусулмонлар дунёнинг ҳар ерида бор. Ҳеч ким бу исмларнинг асл эгалари қандай динга эътиқод қилганлари ва қандай миллат вакиллари бўлганларини суруштирмайди. Уларнинг аслида Абраам, Исаак, Иаков, Иосиф, Соломон, Даниил, Моисей, Иусус бўлганлари билан бировнинг иши йўқ. Шуни биламизки, бу расуллар ҳам Оллоҳнинг элчилари бўлганлар, бу азиз авлиёлар ҳам бизникилар.

Диний мутаассиблик хатарли тус олган бизнинг кунларда Ислом маърифатини англаш ва англатиш, қонимизга сингиб кетган бағрикенгликни оламга тушунтириш бағоят зарур ишдир. Токи Қуръони каримни ўтга ёқиб савоб топмоқчи бўлган ғарблик жаҳолат бандалари билсинлар: Улар Қуръонга қўшиб ўз худолари ва пайғамбарларини ёқаётирлар.

Истанбулда «Аё Суфия» жоме масжиди бор. У бир замон насронийлар ибодатхонаси бўлган. Ҳозирда қадамжога айланган масжид гумбази ва деворларида Исо алайҳиссалом, Биби Марям ва бошқа насаро азиз авлиёларининг музайян суратлари бор. Уларга боқиб Исломнинг буюк ва олийжаноб кадриятини ўйлайман. Хаёлимда «Аё Суфия» жомеси бамисоли ўзи жойлашган шаҳарда Босфор кўрфази устига қурилган маҳобатли кўприк каби Шарқ билан Ғарбни, икки буюк эътиқод қитъаларини туташтириб турибди. У диний бағрикенглик, эътиқодлар биродарлигига

тимсол обида бўлиб, Истанбул ва Константинопол дея икки эгиз ном билан аталган шаҳарда қад кўтарган.

Энди навбат сарлавҳадаги саволга келди. Ҳазрат Яъқуб алайҳиссалом Роҳила исмли хотинидан кўрган фарзандининг исмини **Бенямин** деб қўйган экан. Бу исмнинг маъноси иброний тилда «ўнг қўл» бўлиб, ҳазрат Яъқуб, ўғлоним менинг ўнг қўлим бўлади, деган ният билан шундай ном қўйган экан. Бу ном Қуръони карим тафсирларида Ибн Ямин тарзида келади. Бенямин ёки Бенжамин Фарбда кенг тарқалган исм. Ўн саккизинчи асрда яшаган, АҚШнинг мустақиллиги учун курашган маърифатпарвар олим, мутафаккир, давлат арбоби Бенжамин Франклин уларнинг улуғидир. Буқунда Американинг юз долларлик пулида шу буюк инсоннинг суврати бор.

Дунёда машҳур бўлган Беняминлардан бири Исроил Бош вазири Нетаньяху бўлса, яна бири Ўзбекистонда таниқли бўлиб ўтган ҳофиз Сосон Бенаминовдир. Унинг «Тошкент осмони» деган қўшиғи қулоғимизда ҳамон янграб туради.

Бу исм ўзбекчада Ибнйамин, Эмнйамин, Исмиямин шаклида айтилади. Бугун халқимизнинг гўзал хонанда қизи Дилноза Исмияминова боис бу исм яна шуҳрат топди.

Демак, Исмиямин исмининг ўзаги, дарҳақиқат, Яминдир. Ямин эса ўнг томонни билдиради. Бағри кенг ўзбекнинг овози дунё бўйлаб таралсин, иши хамиша ўнгидан келсин.

АДАШ, ДЕДИМ, АДАШДИМ

Икки шоир, икки адаш, икки Турсунбой дўстларимга бағишланган ҳазил рубоий:

*Турсунбойга деди Турсунбой: Адаш,
Шартми иккимизни Турсунбой аташ?
Шеърхон адашмасин, бўлайлик энди
Сен Турсун Али, мен – Турсунбой Адаш.*

Бу сўзлар фақатгина икки шоирга эмас, **адаш**, дея адашувчиларга ҳам ҳазилдир. Нега исми бир одамларни **адаш** дейдилар, деб савол берсангиз, кўпинча, уларни бир-бирлари билан адаштирганлари учун, деган жавобни оласиз. **Адаш** сўзининг асли **отдош** эканини биров билса, биров билмайди. Шундай, **қир** сўзининг чекка ер деган маъносини билмаган киши **қир-гоқ**нинг қаердан пайдо бўлганини англамайди. Даланинг чеккаси **қир**, сувнинг чеккаси **қиргоқ**, эшик ё деразанинг чеккаси **қирра**.

*Шаҳ ёнин фарзин киби кажлар мақом этмиш,
не тонг
Ростравлар арсадин гар чиқсалар руҳдек қироқ.*

Арса – майдон, **қироқ** – чекка ер. Ҳазратнинг бу машҳур байтида биринчи сўз шахмат тахтаси, иккинчиси – тахтанинг чеккасини билдиради. Фарзин ва руҳ – сипоҳлар. Руҳ тўғри чизик бўйлаб тикка юргани учун у кўнгли тўғри, ҳақсўз, ҳалол инсонга ўхшатишмоқда. Фарзин эса гоҳ тик, гоҳ қиялаб, ҳар ёнга кетавергани учун дили эгри, қадами эгри, ҳар мақомга йўрғалайдиган кишиларга қиёс бўлди. Руҳ тўғрисўз бўлгани учун шохдан йироқда, шахмат тахтасининг чеккасида туради. Шундай бўлгач, фарзин

каби кажравлар, эгри қадамлар шоҳ ёнидан жой олса не ажаб?

Гўзал ва баркамол ташбех. Сўзларнинг маъно юки залворли. Ўзаги **қир** бўлган **қироқ** сўзи бамисоли узукка кўз қўйгандек ўз ўрнида. Афсуски, Навоий бобомизнинг тил бойлигидан тўла баҳраманд эмасмиз. Бошқа кўп сўзлар каби **арса** ҳам, **қироқ** ҳам унут бўлган.

Бир эртақда айиқ билан дехқон шерикликда карам экишади. Дехқон айиқни алдаб ҳосилнинг **тупи** сенга, япроғи менга, дейди. Алданган айиқ келгуси йил, энди **тупини** сен оласан, барги менга, деб яна алданади. Чунки бу гал шолғом экишган эди. Нега илдизни **туп** дейдилар? Нега ёш келин ва куёвга, **туп** қўйиб, палак ёзинглар, деймиз? Илдиз ернинг **туби**да бўлади. Демак, **туб тупга** айланди. Бамисоли **турб турупга**, **чўб чўпга**, **қолиб қолипга**, **кўршабпарак кўршапалакка** айлангани каби, оғзаки тилда **китоб**, **мактаб** сўзлари **китоп**, **мактап** дейилганидек. Гулнинг тагида, бешикнинг тагида турадиган, биз **тувак** деб атайдиган сопол идиш аслида **тубак** экан. **Туб** сўзининг тубини изласа, балки биз эътибор қилмаган яна кўп сўзлар чиқар. Паст одамни **тубан** дейдилар. **Туп** илдиз бўлса, илдизли ер **тупроқ** бўлади. Гўё **ўт**ли ер **ўтлоқ**, **тош**ли ер **тошлоқ**, гулнинг, меванинг ёпинчиғи **ёпроқ** (**япроқ**) бўлгандек.

Тупроқни биз **тупроқ** ҳам деймиз. Бу – **ёғмурни ёмғир** деганимиз каби оддий ҳарф алмашинганими, ёки ўзбекча **тупроқ** билан арабча **турбат** сўзларининг қўшилиши натижасида ҳосил бўлган янги сўзми? Нима дейсиз?

Инсоннинг гавдаси **бошдан бош**ланиб **оёқ**да тугайди, **одоқ** бўлади. **Оёқ** қадимда **одоқ** дейилган. Демак одамзоднинг **боши бош, одоги одоқ** экан.

Бошга **сочилган соч**, уни **чоч** ҳам деймиз ва **кўп** деган маънода ҳам ишлатамиз. Соч толасидек кўп нарса **чоч** бўлади. Неки тўкилиб ётса **тўкин**, сочилиб ётса **сочин**. Мўл-қўлликни **тўкин-сочинлик** дейдилар.

Сочдан пастда, бошнинг **пешид**а, яъни олдида **пешона**. Пешонадаги ажинлар хатга ўхшайди. Ижодкор халқ бу чизиқларни қисмат ёзуви деб тасаввур қилган ва тақдирга тан берганда, пешонада борини кўрамиз, деган. Яна дейдиларки, инсоннинг пешонасига тескари хат битилган, бахту омад ундан юзини терс ўгирган. Мирзо Бедил бу ривоятдан гўзал ташбеҳ чиқарган:

*Нақши маъкуси нигин аз сажда мегардад дуруст,
Сарнавишти вожгуро рост месозад намоз.*

Яъни нигинга – муҳр ўйилган узукка терс хат нақш этилган. Бармоқ букиб нигин қоғозга босилса, муҳрнинг терс хати ўнг бўлади. Эй, инсон, сенинг ҳам пешонангга тақдир хати чаппа ёзилган. Уни ўнг хатга айлантириш учун пешонангни саждага кўй. Сенинг халоскоринг намоздир. – Ажиб қиёс, бедилона чуқур фалсафий байт!

Пешона билан боғлиқ яна бир сеҳрли сўз. Руслар **пешонани чело**, инсон умрини **век**, дейдилар. **Человек** дегани пешонага битилган умр экан.

Бошимизнинг икки томонидан ўсиб чиққан, кўзанинг тутқичидек ўзимизга ярашиб турган

овозтутқич «локатор»имиз **қулоқ** бўлади. Дархақиқат, **қулоқ** кўпинча **тутқич** маъносида келади. Чойнакнинг, кумфоннинг, қозоннинг **қулоғи** бор. Қозончида ихтиёр қайдан **қулоқ** чиқарса, деймиз. Сув тутилган, боғланган ер ҳам **қулоқ**.

Сўзимиз аввалида ўртага тушган саволларга қайтсак. Юрагимиз макон тутган ер – **кўкрак**. **Кўксим осмон** деганимиз билан **кўксу кўкрак**нинг **кўк** осмонга ҳеч бир алоқаси йўқ чикди. **Кўк** қадимги туркий тилда **эммоқ** сўзининг ўзаги экан. Бир кўкракдан сут эмган **кўка**, **кўкалдош** бўларкан. Демак, чинакам кўкрак аёлнинг кўкси экан. Биз эсақ куруқ кўкракни кериб, **кўксим қалқон**, деб юрган эканмиз.

Кўксимизда уриб турган **юрак** аслида юракми, ёки **урак**? Юрак урадими ё юрадими? Мен ўзимча **урак** дегим келади. Мантиқан шундай бўлиши керак. Лекин «Девону луғатит турк»да **юрак** дейилган. Дархақиқат, **юр** ўзаги фақат юришни англатмайди. Умуман **ҳаракат** маъносини билдиради. Масалан, **шамол юрди**, деймиз, **ишимиз юриб кетди**, деган гапимиз бор. Навоий ҳазрат ҳам **юрак** деганлар. **Дил**, **кўнгул** сўзларича кўп бўлмаса-да **юрак** ҳам турфа хил жилолари билан «Маънолар хазинаси» дан кўркам ўрин олган.

*Гам кулбасида, жоно, ул хастага раҳм этким,
Тебранса бағир оғрир, дам урса юрак санчар.*

Соф ўзбекона ибора! Кўкракдаги оғриқни **юрак санчиги** дейиш халқимизда узоқ замонлардан бор экан. Ҳазрат яна бир ўринда

айтганлар: **Ким яна йўқдир алар оллига бормоққа юрак.** Биз **қўрқув** маъносида ҳар кун ишлатадиган **юрак йўқ** бирикмасининг тарихи-да қадимий экан.

Бу сўзни усмонли турк тилида **юрак**, аммо озарбайжонлар **урак** дейдилар. «Девону луғатит турк»дек, «Хазойинул маъоний»дек муқаддас манбаларда **юрак** бўлса, бошқа саволга ўрин қолмаслиги керак эди. Лекин тинчимас кўнгил, иштибоҳчи фикрат менга тинчлик бермайди, жуда қадимда, Қошғарийдан ҳам минг йиллар нарида бу сўз **урак** бўлгандир, деган хаёл кўнгилни тарк этмайди.

Тилимизда ўз асл маъносини аллақачон йўқотган, бизни адаш кўчаларга етакловчи сўзлар кўп. Дафъатан эсга тушганларини айтай: **зимистон, хунук, меҳнат, фуқаро, мард, мағиз, мастава, нигор, тоза, ирода, таманно, фан, жазо, жазира, пул, сиёҳ, ватан, қалам, ғайрат, қатагон, салом, раҳмат, табрик, афанди, девона, дарвеш, марҳум, таклиф, тақсир, таҳрир, муҳаррир, дағал, дағдаға, бисот, кунж, чекиш, лавҳа, мақола, ғараз, юввош, ғалати, тасаддуқ, бадал, арава, асбоб, аския, айёр, артист, пир, жувон, қароқчи, қоп, қопқоқ, қопагон, разм, татбиқ, таҳаллус, сиёсат, табиб, арбоб, ҳамшира, доя, қошона, мусаллас, овқат, жаҳл, жоҳил, иснод, маймун, андиша, фаромуш, алвон, алфоз, ушоқ, сандал, авзо, хавотир, адабиёт, сарбаст, чўпчак, рўзгор, багир, қайсар, ўксук, сайл,**

гаш, нушхўрт, қойил, қойилмақом... Санаб адо қилиш мушкул. Ўйласам, асл маъноси ни йўқотган сўзларни санагунча асл маъносида қолган, ҳеч бир янги мазмун, янги оҳанг касб этмаган сўзларни санаш осонроққа ўхшайди.

Бир ўтириш охирлаганда меҳмонлардан бири мезбонга шундай деган эди: «Жуда яхши ўтирдик. Ҳам хўрдани ичдик, ҳам бурдани урдик. Энди бизга жавоб беринг.» Мезбон бухоролик эди. Тожикчани яхши биларди. У кулиб қўйди-да: «Энди сизларга жавоб йўқ. Ишорани тушундим. Олиб кетишингиз учун бирор нарса тайёрлашим керак бўлади,» деди. Сўнг хайрон бўлиб қолган меҳмонларга *хўрдан* ва *бурдан* нима эканини тушунтирди. *Хўрдан – емоқ, бурдан – олиб кетмоқ* экан. *Ҳам хўрдани, ҳам бурдани*, яъни ҳам ейиш, ҳам олиб кетиш, деган ибора ўзи тўйса ҳам кўзи тўймас меҳмонга нисбатан айтиларкан.

Адаш дедим, *адашдим*. Биз кўп адашамиз. Тилимиз поёнсиз ўрмон. Унинг сўқмоқлари кўп. Ҳар бир сўз бамисоли бир туп дарахт. Шоху новдалари бисёр дарахт. Агар биз барчамиз ҳамжиҳат бўлиб, уларнинг хусусиятларини ўргансак, асл макони қай замин эканини билиб, меҳр билан парвариш қилсак, бу ўрмон боғу чаманга, сўқмоқлар равон йўлга айланади. Тил гулшанида сайр этиш ҳам мароқли бўлади. Лекин барибир... бу сайр сирлар оламига, мўъжизалар мамлакатига саёҳат бўлиб қолаверади.

АХИЙ, МЕН БИТДИМ

Тил тараққиётининг қонуни шундай эканки, халқ қанча қадимий маданиятга эга бўлса, минг йиллар оша сўзлари ҳам ўзгаришга юз тутиб борар экан. Инглиз тили ҳам асрлар мобайнида ўзгара-ўзгара ёзув билан овзаки нутқ фарқи табиб бўлмас ҳолга келган. Ўзлари ҳазил билан, биз Ливерпул деб ёзамизу Манчестер деб ўқиймиз, дейишади. Лекин кўплаб ноқулайликларга қарамай, табиати мозийпарастликка мойил бўлган инглизлар имлони ўзгартирмайдилар. Тарихни асраш учун, мумтоз адабиётни унутмаслик учун шундай қиладилар. Бунга тан бериш керак.

Англия ўзининг узок тарихида ҳеч қачон бировга қарам бўлмаган. Кўп замонлар улкан империянинг соҳиби эди. Ўз эрки ўзида эди. Биз қарам ўлка бўлганимиз учун ёзувимиздан, демакки тарихимиздан жудо қилиндик. Қайта-қайта саводсизликка маҳкум бўлдик. Тилимизга бегона бўлган кирилл алифбоси мажбуран киритилди. Тўғри, араб алифбоси ҳам туркий тилга ётмаган. «Девону луватит турк»ни араб тилида, араб ёзувида битган Маҳмуд Қошғарийга осон бўлмаган. Талай туркий товушларга мос ҳарфлар тополмаган. Абдулла Қодирий ҳам ўз романларини араб ёзувида битган. Қипчоқ шеvasига хос **туринг, ўтиринг** сўзларидаги асл туркий «**нр**» товушини ифода қилолмай, саҳифа тагида батафсил тушунтириш берган. Бу товушга кирилл ёзувида ҳам, лотин хатида ҳам мос белги йўқ.

Туркий халқларнинг кўргилиги шундаки, қадимги турк ёзуви йўқолиб кетган. Мўғулистоннинг Ўрхун, Россиянинг Енисей дарёлари

соҳилидан топилган ёдгорликлар хати бир замонлар поёнсиз кенгликларда макон тутган халқларимизни бирлаштирган эди. Бамисоли хитой тасвирхат – иероглифлар турли лаҳжаларда сўзлашувчи бир ярим миллиардлик халқни боғлаб тургандек. Бизнинг ҳам кўхна ёзувимиз барҳаёт бўлиб, тараққий топганда тилларимиз бу қадар йироқлашиб кетмас, қардош элларимиз мулоқотида учинчи тил восита бўлмас эди. Бизлар ягона буюк тилнинг усмонли, ўзбек, қозоқ, қирғиз, татар, бошқирд, тува, қораўғиз шеваларида сўзлашардик. Ёзи жазирама Туркман чўлларида то аёзи бешафқат Ёкутиягача поёнсиз маконда бизга тилмоч керак бўлмасди.

Бу армонни айтиш бугун энди жасорат эмас. Кеча бундай сўзлар пантуркизм тарғиботи дея баҳоланар, айтувчига омонлик йўқ эди. Дунёни ларзага келтирган Турк хоқонлиги, қудратли Амир Темур давлати Мағрибу Машрик хотирасидан ўчиб кетмаган ва қондаги таҳлика унут бўлмаган. Шунинг учун ҳам дунё сиёсатининг жиловини тутиб турганлар паневропеизм, панславянизмдан эмас, пантуркизмдан чўчийдилар.

Етмишинчи йилларнинг боши эди. Ёзувчилар уюшмасининг ижод уйида бир кекса ёқут адиби билан қўшни бўлиб қолдим. Жажжи набираси билан келган экан. Қизалоқ ҳар гал таом еб бўлгач, «*Ахий, мен битдим*», дерди. *Битдим* деган қадимий туркий сўзнинг *бўлдим*, *тугатдим* маънолари бизга таниш. Шунингдек татар, бошқирд тилларида отани *атий*, онани *аний* дейишлари ҳам аён. Лекин бобони *ахий* аталиши менга янгилик бўлди. Ўша кекса адиб билан тилларимизнинг ўхшаш томонлари тўғри-

---

сида гаплашмоқчи эдим. Лекин қулоғи офир экан, сўзларимни яхши укмади. Бунинг устига у рус тилида ёзар экан. Мен билан русча сўзлашди. Адибнинг айтишича, ёқут тили йўқолиб бораётган тиллар қаторида. Ёшлар бу тилда гаплашмайдилар, ўқимайдилар. Халқ руслашиб бўлган.

Бу кичик халқларнинг катта фожиаси. Нуфузи миллионга етмаган, тўрт юз йил Россия мустамлакаси бўлган, мустамлака бўлганда ҳам улкан давлатнинг энг чекка, овлоқ еридан жой топган халқнинг ҳоли бошқа не кечиши мумкин? Тагин ҳам тил сақланиб қолибди. Чол набирасига она тилини ўргатибди. Араб тили ҳам, форс тили ҳам етиб бормаган, кўзлардан йироқ бу юртда, камчилик орасида бўлса ҳам, туркий тил ўзининг ибтидоий софлигини асраб қолибди.

Ёкутиядан келган қизалоқнинг, **мен битдим**, деган сўзи қулоғимда қолди. Шу болажоннинг тили билан бир кичик халқ, **мен битдим, тугаб бораётирман**, дегандек эди тасаввуримда. Дунёнинг ишларини қарангки, агар чигиртканинг бирор тури камайиб кетса, табиат мувозанати учун ўша турни сақлаб қолишга киришадилар. Табиатнинг қизил китоби бору, жамиятнинг қизил китоби йўқ экан. Бутун бошли бир тил йўқолаётган бўлса, тил эгаси бўлган халқ тугаб бораётган бўлса, бунга биров парво қилмас экан. Наҳотки тирик инсонлар жамоасининг ўша зарарқунанда ҳашаротчалик кадри йўқ бўлса!

Туркий тилда сўзлашувчи икки улур халқ номи айтилса, биттаси ўзбеклар бўлади. Жаҳон саҳнида ўз ўрнини топган давлатмиз, тараққий этган илму фанимиз, маърифатимиз бор. Манман деган тилшуносларимиз бор. Олимларимиз

зиммасида шарафли бир вазифа ҳам турибди. Бу – фақат ўзбек тили учун эмас, умуман туркий тиллар таракқиёти учун қайғурмоқ, уларнинг қисматини ўйламоқ масъулиятидир. Тили йўқолиб бораётган кичик халқлар катта қардошларига умид кўзини тикадилар. Тиллар, айниқса илдизи туташ тиллар бир-бирларидан баҳра олиб ривож топадилар. Қилни қирқ ёрган тил билгичларимиз эски замондан қолган тор кулбани тарк этсалар, қардош тилларимизни чоғиштириб ўрганишга қаттиқроқ киришсалар, туркий тилда сўзлашувчи оз сонли халқларнинг йўқ бўлиб кетмасликлари учун жон қойитсалар, дейман. Бу ишни биз қилмасак ким қилади? Ўзингни бил, ўзгани қўй, дейиш энди бизга ярашмайди. Қардош тилларни асраш ва ўрганиш аввало ўзимиз учун керак. Тилимизнинг ўзаги бўлган туркий сўзлар тарихи, бугуни ва эртасини ойдинроқ тасаввур қилишимиз учун, она тилимизнинг имкониятларини кенгайтириш учун керак. Катта кемага катта йўл, дейдилар. Бор илмий салоҳиятимиз, ғайратимиз, жасоратимизни кичик қардош тиллар ҳимоясига бағишламасак бўлмас. Бу биз учун тарихий масъулият, келажак олдидаги улкан бурчдир.

КЕНГУРУ ВА БЕЛМЕС

Ўн саккизинчи асрда яшаган, ер юзини уч бор айланиб чиққан, талай оролу кўрфазу бўғозларни кашф этган машҳур инглиз сайёҳи Жеймс Кукни албатта биласиз. Унинг аянчли қисматидан хабардорсиз. Гавай оролларида ёввойи қабилалар уни тутиб еб юборганлар.

Ўша Кук Австралияга келганда қорин халтасида боласини кўтариб икки оёқда сакраб юрган ажабтовур ҳайвонни кўрибди ва ерли одамлардан, бу нима, деб сўрабди. Улар албатта инглиз тилини билмаган ва бир-бирларига қараб, **тушунмадим**, деган. Бу сўз маҳаллий халқ тилида **кенгуру** экан. Сайёҳ дафтарига ўша ҳайвонни **кенгуру** деб ёзибди ва бу ном дунёга таркалибди.

Шоҳ Иван Грозний замонида руслар Қозон хонлигини забт этиб, маҳаллий халқ билан мулоқот қилганларида татарлар русча тушунмаганлар, тил билмасликларини айтганлар. Орадан уч юз йил ўтиб руслар Марказий Осиёда ҳам **билмасам** деган сўзга кўп дуч келдилар. Русчани тушунмаган **белмес** бўлди. Бора-бора ҳамма гап уқмас, ғалча одамлар **белмесга** айландилар, **балбес** бўлдилар.

Зобит халқнинг тилини билмаган, хатини ўқи-маганнинг шўри қуриди экан. **Полвон**ларимиз **балван**, **пахлавон**ларимиз **ахламон** бўлдилар. Олиму уламолари, фозилу фузалолари беҳисоб бўлган навоийхон, бедилхон халқимизнинг саводхонлиги икки фойиз ҳисобланди...

Бир вақтлар Москва телевидениесининг «**Ералаш**» деган ҳажвий кўрсатуви бўларди. Мен бир рус шоиридан **ералаш**нинг маъносини сўрадим. У, **ералаш** дегани **кавардак** бўлади, деб тушунтирди. Қозон ковлагандек қўлини айланттирди. Шундан сўнг мен ўзбекча **аралаш**, **қовурдоқ** сўзларининг маъносини айтдим. Қовурдоқ қозонда аралаштирилади. Демак сизлар бу сўзни қозондан топгансизлар, дедим. Ҳам ўчоқдаги қозондан, ҳам татар юртидаги Қозондан.

Ералаш сўзини кавардак деб таржима кингани менга бошқа бир тилмочнинг сўзини эслатди. Ундан амбар нима деб сўраганимда — сарай деб жавоб берган эди.

Ўша окшом рус тилига кирган туркий-ўзбек сўзлари устида узок баҳс бўлди. **Пост** ҳам, **караул** ва **есаул** ҳам, **калпак** ҳам, **штаны** ҳам қолмади. Қозоқ дўстим Олжас териб чиққан минг бир сўзнинг ҳаммаси бўлмаса-да, юзга яқини саналди. Москва-река яқинидаги «Бальчуг» меҳмонхонаси номини дўстим ўзича жемчуг сўзига қиёслаб, марварид маъносида деб юрар экан. Дарёнинг балчиқли қирғоғида тикланган бу мусофирхона исми мазмунини эшитгач, ҳафсаласи пир бўлди. Билмаган эканман, деди. Гап келганда **белмес** сўзининг тарихи устида ҳам суҳбатлашдик.

Дўстим деди:

— Москваликнинг илдизини очсанг, ҳар биридан битта татар топасан, — дейдилар, — рост экан. Тилимизда туркий сўзлар тўлиб-тошиб ётибди. Биз уларнинг кўпини билмаймиз. Аслида **белмес** деб бизни айтса бўлар экан.

БЎЙИНБОҒ ДЕСАНГ ЎЛАРМИДИНГ?

Бу воқеани мен бир турк адибидан эшитганман. Унга ўша ҳодисани бошдан кечирган полвон жияни ҳикоя қилган экан. У йигит бир халқаро кураш мусобақасида ўзбек полвони билан танишиб қолибди. Улар бир меҳмонхонада ёнма-ён турар эканлар. Гаплари қовушиб, дидлари мос келиб, оз вақт ичида кадрдон бўлиб олибдилар.

Бир кун ўша йигит ўзбек дўстидан, бир кечага краватингни бериб тур, деб сўрабди. Ўзбек хайрон бўлибди. Кроватим сенга нега керак, дебди. Турк унга шивирлабди:

– Бир жонон билан танишиб қолдим. Бугун кўришадиганмиз. У жуда гўзал экан...

– Тушундим, краватинг йўқми?

– Бор, лекин эскироқ.

– Менинг кроватимда айш-ишрат қилмоқчимисан?

– Бир кеча холос...

Ўзбекнинг жони халқумига келибди:

– Қани, бир туёғингни шиқирлат! Чик, кўзимга кўринма! – дея уни хайдаб чиқарибди. Турк ҳам қизиққон экан, сенга нима ёмонлик қилдим, нега мени хайдайсан, деб ўзбекнинг ёқасидан олибди. Бақир-чақирга кўшнилар йиғилиб, икки полвонни зўрға ажратиб кўйибдилар. Улар ичида озарбайжонлик полвон ҳам бор экан, жанжал нимадан чиққанини сўрабди.

– Мен ундан факат крават сўрадим холос, – дебди турк.

– Менинг кроватимда бузуклик қилмоқчи бўлди бу беномус, – дебди ўзбек.

Озар йигит бу гапни эшитиб роса кулибди. Ўзини тўхтатолмай, қорнини чангаллаб узок ханда урибди. Жанжал устида қах-қах урган йигитга қараб ҳамма хайрон эмиш. У ниҳоят ўзини аранг босиб кўзидан оққан кулгу ёшларини артиб ўзбекка дебди:

– Сен қардош, бекорга хафа бўлибсан. Крават турк тилида галстук дегани. Дўстинг сендан, галстугингни бериб тур, деб сўрабди.

Ўша оқшом ўзбек полвони зиёфат берибди. Минг узрлар билан дўстига ҳамма галстукларини совға қилибди.

– Крават нима, десанг бўлмасмиди? – дебди турк.

– Бўйинбоғ десанг ўлармидинг? – дебди ўзбек.

ТЕСКАРИ ТУШГАН ТОВУШЛАР

Болалик кунларимдан унутилмас хотира бўлиб дил тубига чўккан қувонч лахзаларидан бири уйимизга патефон келгани эди. Ҳозирда музейларда турадиган бу ибтидоий техника воситаси ўша замоннинг мўъжизаси эди. Эсимдан чиқмайди, қари бувим ёқа ушлаб хайратланар, «тавба-тавба, қора лаппақдан овоз чиқади-я, бунинг ичига ажина кириб олган,» дерди. Аввал бошда эшитишга кўрқиб юрган, кейин ўрганиб, патефондан нари кетмай қолганди. Ҳалима Носирова кўшиқ айтса, авж пардаларга етганда, «бай-бай-бай, мен ашулани бунақа айтолмайман,» дея ҳаммамизни кулдирар эди.

Ўша патефондан эшитган кўшиқларим ҳамон қулоғимдан кетмайди. Лутфихоним Саримсоқова маромига етказиб айтган катта ашулани унутмайман: ***Хулқи хуш йўқ сен каби жонона, айналсин қулинг.*** Кўшиқ айнан шундай айтилган эди. ***Айлансин*** эмас, ***айналсин қулинг!*** Фарғонада ***айналай*** деган сўзни ҳар кун эшитганим учун менга у эриш туюлмаган. Аксинча, Тошкентга келиб, аёлларнинг ***айланай*** дегани мени ҳайрон қилган эди. Кейинча Фурқатнинг ўша ғазалини топиб ўқиганимда яна ажабландим.

Бу сўз хозирги имло коидасига кўра **айлансин қулинг** тарзида ёзилган. Лекин қўқонлик Фурқат ўзи қандай ёзган ва аслида қайси шакл тўғри?

Огаҳийнинг бир ғазали шундай бошланади:

Юзинг очким, қуёш садқанг бўлиб бошингдан айлансин, Янги ой юз тавозе кўргузиб қошингдан айлансин. Мумтоз шеърятимизнинг нодир намунаси бўлган бу ғазални кўп ҳофизларимиз турли оҳангда ижро этганлар. Тошкентлик Ориф Алимаҳсумов **айлансин** деб айтган бўлса, фарғоналик Алижон Эркаев **айналсин** шаклида ижро этган. Яна савол: қайбири тўғри? Қозоқлар **айналайин** дейдилар. Биз турли шеваларда турлича айтамыз. Бухорода **айлонайин**, Хоразмда **айнанайин** дейилади. Аслида қандай эканини ҳазрат Навоийдан сўраймиз. Жавоб шундай: **Музтариб кўнглим аро ул юз хаёли айланур, Мавжлиг суда қуёш акси нечукким чайқалур.** Яна бир ерда айтганлар: **...теграмга онча саъб гирифторлиг айланди.** Демак, **айлансин** дейилгани тўғри экан. Адабий тилимизга бу сўз асл шаклида олинибди. Кўнглимиз жойига тушди.

Тилимизда бу каби товуш алмашган сўзлар кўп. Алмашувнинг бир тури айтиш қийин бўлгани учун мажбурият юзасидан содир бўлган. **Кифт, қулф, авф, бўйра, киприк** сўзлари аслида **китф, қуфл, афв, бўрә, кирник** бўлган. **Тилсим** ҳам **тилисм** дейилиши керак. Лекин бу сўзлар талаффузига тилимиз келмайди. **Ёмғир** аслида **ёғмур. Ёғмак, ёгин** шу ўзакдан. Айтиш осон бўлсин учун **ёмғирга** айланди.

Турпоқни ҳам қулайлик юзасидан **турпоқ** деймиз. Лекин кўпгина товуш алмашуви, ёзувда ҳарф алмашуви ихтиёрсиз, яна ҳам тўғрироғи, сўзга эътиборсизликдан юз беради. **Салтанат** исмининг **Санталат**га, **Марямхон**нинг **Майрамхон**га, **Назрулланин**г **Нарзулла**га айланиб қолгани бунга мисол бўлади. **Айналсин қулин**г деб куйлаган **Лутфихон** аяни ёшлигида ўз қариндошлари **Луфтихон** деб чақирганлар. Чунки водийда шундай айтилади. **Тўграмоқ**ни **тўрмамоқ**, **қийналмоқ**ни **қийланмоқ**, **юмронқозиқ**ни **юрмонқозиқ** дейиш ҳам водийга хос. **Сумалак**ни туркистонлик ўзбеклар **суламак** дейдилар. Шоир Юсуф Сарёмийнинг ватани Туркистон яқинидаги **Сарём Сайрам**га айланди. Турк қардошларимиз **ўргатиши**ни **ўгратиш**, **кўрсатиши**ни **кўстарииш** (**гўстарииш**) қилиб олганлар.

Тилимизда **ўргилай** деган сўз бор. **Айланай** маъносида. Лекин аслида **ўгрилай** бўлиши керак. Чунки орқага қараганда биз **ўргилмай**миз, балки **ўгирила**миз. Хонандаю раққосага пул **ўгира**миз. Яъни бошидан айлантириб, сўнг дўпписига қистирамиз, чўнтагига соламиз, ё машшоқлар олдига ташлаймиз. Айланиш ва ўгрилиш бир мазмунли сўзлар. Лекин **ўгрилиш** демакка тил қовушмайди, шу боис бу сўз бир шевада **ўргилиш**, яна бир шевада **ўврилиш**, **эврилиш** бўлган. **Ўғрилик** сўзи ҳам шундай. У ҳам икки товуш ўрин алмашиб **ўғирлик**ка айланди. Бу нотўғри. **Ўғир** – дон-дун майдалайдиган узун ёғоч **ҳовон**. Уни **кели** деб ҳам айтамыз. **Ўғирлик қилиш** ўғир вазифасини бажариш, туйиш, янчиш бўлади. Афсуски, **ўғирлик** луғат-

---

ларимизга кириб конунлашди. Бу – илм сўзи қадрсиз, авом сўзи мўътабар саналган замондан бизга мерос қолган хатолик. Агар **ўғриликни ўғирлик** десак, **тўғриликни** ҳам **тўғирлик** дейишимиз керак бўлади.

Ўйласам, икки товушнинг ўрин алмашуви жуда узоқ тарихга эга экан. **Александр Македонский**нинг **Искандар Мақдуний**га айланиши бунга бир мисол. Араблар **Александр** номини бамисоли **Ал-Хоразмий, Ал-Бухорий, Ал-Фарғоний** дегандек **Ал-Иксандар** деб қабул қилганлар. Исмларни оддийгина қилиб **Термизий, Беруний, Марғилоний** деган каби бора-бора бу номдан ҳам **Ал** қўшимчаси тушиб қолган. Лекин **Иксандар** ҳам талаффузга қийин. Шу боис қулайлик қондасига кўра исмдаги икки ҳарф алмашиб, **Иксандар Искандар**га айланган. Бундай эврилишни хис қилмаган кишига **Александр** қаёқдаю **Искандар** қаёқда!

Одатда халқ ўзи тўқиган ривоятларни машхур шахслар номи билан боғлайдилар. Чингизхон, Амир Темур, Наполеонга нисбат берилган хикматлар, хикоятлар жуда кўп. Шохдор подшонинг сартароши ўзи билган ҳақиқатни бировга айтолмай қорни шишиб кетгани, охир қудукқа сўзлаб азобдан қутулгани ва қудукдан ўсиб чиққан қамиш най бўлиб сирни оламга ёйгани тўғрисида ибратли эртак бор, яхши биласиз. Подшо ва саркардалар ичида Искандардан машхури бўлмагани учун ривоят унинг номига боғланган, эмишки, най **Искандарнинг шохи бор**, деб қуйлаган. Тириклигидаёқ шухрати оламга кетган бу улуғ саркарда шу эртак боис Искандар

Зулқарнайн – икки шохли Искандар номини олди.

Асрлар ўтди. Зулқарнайн лақаби ҳам замонлар оша ўз асл маъносини йўқотган сўзлар қаторига кирди. Унинг икки шохлик деган мазмуни унутулиб, Искандар адолат, ақл-заковат, мардлик ва саховат тимсолига айланди. Инсонларнинг одил шох тўғрисидаги орзуси шу номда мужассам бўлди. Қуръони каримда ҳам Зулқарнайн зикр этилган. У ҳақда ўлмас дostonлар битилган. Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» асари бундай дostonларнинг энг сараси ва энг улуғидир.

Тескари тушган товушлар ҳақидаги суҳбатни шу ерда яқунласак бўларди. Мен ўзим билган, ёдимга тушган сўзларни айтдим. Хотирамдан кўтарилган яна қандай тескари товушли сўз бор, дея хаёлан излайман. Бор экан! Қайси сўз денг! Суҳбатимиз мавзуси бўлган **тескари** сўзи! Унинг ўзаги **терс** бўлади. **Ғалати**, яъни **хатолик** сўзини бугун **қизиқ** маъносида ишла-тишимиз **ғалат** – хато бўлганидек, **тескари** сўзининг ўзи **тескари** экан.

Чуқур бўлмаган нарса **юзаки**, пишмаган нарса **хомаки**, хонада ўсган гул **хонаки**, чиллада пишган мева **чиллаки**, ҳар гапга жизиллаб кетадиган одам **жиззаки**, боринги, ўша жиззакининг тарс этиб ургани **тарсаки** бўлганидек, **терс** қўйилган қадам, **терс** қилинган иш **терсаки** бўлади. Лекин **терсаки** дейиш қийин. **Тескари** осонроқ.

Сиз бу фикрга шубҳа қилишингиз тайин. Тўғри қиласиз. Иштибоҳ йўқ ерда тафаккур йўқ.

Айтишингиз аниққи, **тескари** сўзи **хонаки** билан шаклдош эмас. Урхун-Енисей ёзувларида ўқиганман. Қадимги тилимизда йўналишни билдирувчи **қару** кўшимчаси бўлган. Бугунда фақат **ташқари**, **ичкари** сўзларида сақланиб қолган. Аксар ҳолда **қару** қисқариб, **қа** бўлди. **Қа** ҳам маданийлашиб, юмшаб, аввал **ға**, сўнг бугунги **га** шаклига кирди. **Тескари** ҳам бошда **терсқару** бўлган. Айтишга қулай бўлсин учун бир товущани ютамиз-да, тескари деймиз.

Бу сизнинг фикрингиз. Агар далил билан исбот қилсангиз, тан бермаган номард. Мен **терсаки** дейман. Лекин бирор тарихий манбада бундай сўзни учратмаганман. Агар сиз унинг **терсқару** шаклини учратган бўлсангиз, қаерда кўрганингизни айтсангиз, сиз голибсиз. Илму ижоднинг жони бўлган ҳалол баҳс асли шу. Ютқизган кўпроқ ютади. Билмаганини билиб олади.

Терсаки билан шаклдош **тобаки** деган сўзимиз бор. Унинг қисмати ажойиб. **Тоб** ўзак сўзнинг қизитиш, куйдириш маъноларидан келиб чиққан, **тоба** (ясси қозонча. Биз уни **това**, **тава** деймиз), **тобланиш**, **обу тоб**, **тобига келтириш** сингари калималар кўп. **Тобаки** деб **тоба**да пиширилган ёки умуман қовурилган таом айтилади. Ток баргига қийма ўраб товада тайёрланган дўлма ҳам **таваки** дейилади. Хуллас, **тобаки** деган сўз сафарга чиқиб, Россияга борди ва ўрис бўлиб қайтди. Мелибой Миша, Сафарбой Саша, Эргашбой Эрик бўлиб қайтгани каби **Тобаки** деган номини **Табака** қилиб келди. Тобада пишган таом экани эсидан

чикди ва қовурилган жўжага айланди. Биз ҳам ўзимизнинг боламизни танимай **Табака** деб чақирадиган бўлдик.

Тилшуносликда **жўналиш келишиги** деган атама бор. **Йўналиш** сўздан. **Отланиш, сафланиш, ривожланиш, ўнгланиш, нурланиш, богланиш, нозланиш, турланиш** деганимиз каби бу сўзни ҳам **йўлланиш** десак тўғри бўларди. Чунки ўзак **йўл**. **Йўн** эмас. **Йўллаш** деб осонгина айтамыз-у, **йўлланиш** дейишга тилимиз қайрилмайди, **йўналиш** деймиз. Қипчоқ шеvasида сўзлашувчи ўзбеклар, яъни «жўқчилар» **йўл**ни **жўл** дейдилар. Сўзнинг қисматига қарангки, **йўлланиш йўналишга, йўналиш жўналишга** айланди ва биз сарфу наҳвдаги бир атамани **жўналиш келишиги** дедик. **Йўлга тушди** деган маънодаги **йўллаб кетди** шевага кўчиб **жўллаб кетди** шаклини олди. У ҳам эскириб, бугун биз, меҳмон ўз юртига **жўнаб кетди**, деймиз. **Жўнаш** сўзининг ўзаги **йўл** деб кўринг, биров ишонармикин?

Халқ асрлар давомида тилга ишлов беради, айтишга қулай ҳолга келтиради. Сўз маънолари ўзгаради, товушлар тушиб қолади, ўрни алмашади. Бундай ҳолат беистисно барча тилларда бор. Ҳамма сўзларни аслига қайтариш иложсиз. Ким бугун **кифт**ни **китф**, **қулф**ни **қуфл**, **ёғир**ни **ёғмур** дея олади? Ёки ким тилимизга кирган арабча сўзларни арабдек, инглизчани инглиздек айта олади? Ҳатто тил мутахассисларига осон эмас. Бугунги тил талаффузимиз тарихан таркиб топган ва у бизники. Фақат сўзларнинг асл маъносини билиб қўйсак, хатоларимизни имкон қадар **тўғрилаб** борсак ёмон бўлмас.

ТҮННИ КИМ ТЕСКАРИ КИЯДИ?

Тилимизда шундай иборалар борки, уларнинг асл келиб чиқиши маълум эмас, мазмун бошқа, сўзлар бошқа. Ишинг ошиб-тошиб ётганда эрмакка **бало борми**, дейилади. Ёки биров хато иш қилса, **қовун тушурди**, дейдилар. Бу жумлаларда **бало** ҳам, **қовун** ҳам гап маъносига алоқасиз. **Оғайни чалиш** деймиз. **Оғайни** маълум, лекин **чалиш** нима? Оғайнилар бир-бирини **оёғидан чалгани** учунми? Ёки бир-бирининг айбини **ногора қилиб чалгани** учунми? **Тан берди, ё тан олди**, деган ибораларимиз бор. Бир қойил қолиш, иккинчиси иқроор бўлишни билдиради. Бу маъноларга **тан** сўзининг нима алоқаси бор? **Дабдала** сўзининг **далага**, **дабдурустдан** сўзининг **дурустга** боғлиқ жойи борми? Шундай сўз бирикмаларини тилшунос олимларимиз мажхул ибора дейдилар. Жаҳли чиққан одамга нисбатан, **тўнани тескари кийди**, дейиш ҳам мажхул саналади. Дарҳақиқат, жаҳлнинг тўнга нима алоқаси бор?

Лекин шу нарса аёнки, ҳеч бир сўз, ҳеч бир ибора бекор айтилмайди. Оғиздан оғизга ўтиб сўзлар алмашади, тушиб қолади, харфлар ўзгаради ва таниб бўлмас ҳолга келади. Агар биз кўпроқ изласак, тарихни ўргансак, Сўзнинг сўзига қалб қулоғимизни тутсак, тилимизда мажхул ибора қолмас. **Оғайни чалиш** ҳам беسابаб айтилмаган. Мақол аслида: **ога-ини – бир жуфт калиш** бўлиши керак. Бамисоли **эру хотин қўш ҳукиз** дегандек. Калишнинг икки пойи бир-бирисиз бутун эмас. Оға-ини ҳам шун-

---

док. Халқимиз шоиртабиат, қофияпарвар эмасми, мақол чиройли бўлсин учун бир оҳангдош сўз кўшиб, **ога-уни чалиш – бир жуфт калиш**, дейдиган бўлди. **Чалиш** шунчаки қофия учун. **Тақ-туқ, тасаддуқ** деган каби.

Ога-уни аслида иккита сўз. Ака-ука дега-ни. Бора-бора бу икки сўз қисқариб бир сўзга айланди. **Ўртоқ, ошно** маъносини билдирувчи **огайни** ҳолига келди. Огайни бир кишини билдиргач, **жуфт** сўзига ҳожат қолмади. Энди **огайни чалиш – бир пой калиш** дейиладиган бўлди. Ҳозирда **бир пой калиш** ҳам истеъмолдан чикди ҳисоб. **Огайни чалиш**нинг ўзи қолди ва мажҳул иборага айланди.

Бу ўйларни қоғозга туширарканман, ўзимга савол бераман: Нега энди бу гапларни тилшунос олимлар эмас, мен айтишим керак? Эрта бир кун уларга кулги бўлмайманми? Одамлар, шеърингни ёзсанг бўлмайдими, нима қиласан бировнинг ишига аралашиб, демайдими? Яна ўзим жавоб бераман: Мен айтган фаразни олим айтиши мумкин эмас. Илмда тахминий гап кетмайди. Аниқ манба, асосли исбот керак. Фақат шоирларгина хаёлга эрк беришлари, кўнгилга қулоқ солишлари мумкин. Шунинг учун ёзган сўзларимга илм аҳли бирор муносабат билдирмасалар ҳафа бўлмаслигим керак. Бу гаплар ҳеч бир мўътабар манбаъда йўқ, ҳеч ким тадқиқ қилмаган, суянадиган ҳеч нарса йўқ. Олим ишончли таянч бўлмаса жойидан кўзғолмайди. Биз доктор ҳам, профессор ҳам эмасмиз. Хато қилсак айб эмас. Мана, узр ҳам топилди. Энди гапни бемалол давом эттиришимиз мумкин.

Тўнни тескари кийди ибораси ҳам маъносиз эмас. Тўнни ким тескари кияди? Бу саволга бошқа бир мақол жавоб беради. **Камбағални урма, сўкма, тўнни йирт.** Ҳозирги ёшлар бу мақолни англамаслар. Ўн тўққизинчи асрда туғилган шоир Ҳабибийни кўриш, ҳамсухбат бўлиш менга насиб қилган. Шоир ёшлигини эслаб, бўздан тикилган иштон тиззадан йиртилиши, тўзиган жойга солинган ямоқ ҳам тўзиб, ямоққа ямоқ солинганини айтиб ўтирарди.

Тўнни ким тескари кийган? Ҳазаб отига миниб, муштлашаман деган камбағал тескари кийган. Қон тегса, лой тегса астарга тегсин, йиртилса астар йиртилсин, ямоқ тушса астарга тушсин деб **тўнни тескари кийган.** Камбағалнинг тўни икки бўлмаган. Йиртилса бошқасини киёлмаган.

Эндиликда тўн кийиш урфдан қолди. Кийган елим камзулимиз юз йилда ҳам йиртилмайди. Муштлашиш ҳам удум эмас. Қасд олиш учун муштнинг кераги бўлмай қолди. Оёқдан чалишнинг минг бир хил усули топилган. Тўнни тескари кийишга ҳеч бир зарурат йўқ. Лекин қанотли ибора унут бўлмаган. Бу ҳам Сўзнинг сеҳри. Сўз замирида тарих яшириниб ётганига тимсол.

Бир мақолнинг қулфини очишга бошқа мақол калит бўлди. Ким билсин, балки **қовун туширди** иборасига ҳам бошқа ибора, **тарвузи қўлтигидан тушди**, деган мажоз очқич бўлар. Буни аниқлаш энди сизлар – Сўз уммонининг ғаввосларига ҳавола. Изланг, баҳс қилинг, таллашиб тортишинг. Лекин зинҳор тўнни тескари кийманг!

ИНСОН ВА ҚОРАЧИҚ

Ҳазрат Алишер Навоий шоҳбайтларига яна ва яна қайтиш эҳтиёжи кўнглимизда ҳар лаҳза пайдо бўлади.

*Қарокўзим келу мардумлиг эмди фан қилгил,
Кўзим қаросида мардум киби ватан қилгил.*

Аввалги суҳбатларда байтни шарҳ қилиб, унда жам бўлган теран мазмун, гўзаллик, санъатларга биргаликда ҳайрат қилганмиз. Ҳозир энди гапимиз фақат биргина **мардум** сўзи тўғрисида, бу форсча атаманинг **инсон** ва **кўз қорачиги** деган маънолари тўғрисида бўлади. Бир-биридан жуда узоқ бўлган бу икки тушунча нега шу бир сўзда ифода этилган? Бу саволга жавоб излаб бошқа тилларга мурожаат қиламиз. Араблар кўз қорачигини **инсонул айн** дер эканлар. Яъни **кўзнинг инсони**. Араб тилида ҳам **қорачиқ** ва **инсон** бир сўз экан.

Мардум сўзида **инсон** маъноси ҳам, **халқ** маъноси ҳам бор. Инглизлар халқни **people** (пипл) дейдилар. Кўзнинг қорачиги эса **pupil** (пюпл) бўлади. Ажабо! Инсонлар ва кўз гавҳари деярли бир хил айтилади. Рус тилида қорачиқ қандай ифода қилинади? Владимир Даль луғатини очиб қараймиз. **Зрачок, зеница** қаторида **человечек, мальчик** атамалари ҳам бор экан. Араб, форс, инглиз, рус тилларидаги бундай ўхшашлик кишини ҳайратга солади, бу ҳолнинг сабабини излашга мажбур қилади, албатта.

Ўйласам, одамзоднинг кўзига яқиндан тикилиб қараса, инсон акси кўринар экан. Бу, аёнки, тикилиб қараган инсоннинг ўз акси. Лекин тасвир

жуда кичик ва таниб бўлмас даражада бошқача намоён бўладики, биз қорачикда ўзимизни эмас, нотаниш бир одамни, яъни умумият-ла инсонни кўраемиз. Кўз қорачиғи шу боисдан **инсон, мардум, ripil, человек** аталган, десак хато бўлмас.

Ripil сўзининг яна бир маъноси **талаба, ўқувчи бола**. Русча қорачик маъносидаги **мальчик** сўзини эслатади. Биз ўзимиз ҳам фарзандимизни **қароғим** деймиз. Болани кўз қорачиғига тенглаш деярли барча туркий тилларга хос. Дарҳақиқат, инсон кўздек азиз, азиз инсонлар яшайдиган юрт кўздек ардоқли. Дўланадеккина ер курраси ҳам кўз шаклида. Ватанимиз унда бамисоли гавҳар. Шу боис **юртни кўз қорачиғидек асраймиз**, деган сўз бизга юртнинг ўзидек кадрлидир.

Қарокўзим, келу мардумлиғ эмди фан қилгил. Хайрон бўлманг, байт сўзларини бузиб ёзмадим. Биз **қаро кўзим** деб икки сўз тарзида ёзишга ўрганиб қолганмиз. Ваҳоланки, **қарокўз** ягона тушунчани англатувчи яхлит сўздир. Ажабо, **сарвиноз, дилрабо, гулчеҳра, гулбадан** сўзларини кўшиб ёзамиз, хатто, исм бўлгани учун **Гулбаданбегим**, дея уч сўзни яхлит битамиз-у, **қоракўзга** келганда иккига бўлиб кўямиз.

Атоқли адиб Пиримқул Қодировнинг дастлабки романларидан бири «Қора кўзлар» деб аталарди. Эсимда бор, ёзувчи, бу ном кўшиб ёзилиши керак, мен кўзлар ҳақида эмас, инсонлар ҳақида ёзганман, дея ноширлар билан кўп талашган, лекин сўзини ўтказа олмаган эди. Имло қоидаси шундай, деб туриб олишган. Балки, гап

имло қоидасида ҳам эмас, муҳаррир **қоракўз** атамасининг таг маъносини тушуниб қолгандир. Гап миллат ҳақида кетаётганини англаб, ўзини эҳтиёт қилгандир. Дарҳақиқат, **қоракўзлар**, дея муаллиф **ўзбеклар**ни кўзда тутган эди. Лекин китоб «Қора кўзлар» номи билан чиқди ва чин маъно пинҳон қолди.

Навоийнинг шухрат топган шундай байти бор:

*Менга шоҳлар ҳилъатиким, эл тамошо қилгали,
Ўзбаким бошида қалтоқ, эғнида ширдоғи бас.*

Қарокўзим, дея Ҳазрат ўзбекни атамаган, албатта. У замонда миллатни кўккўз, малласочлардан айириб номлашга эҳтиёж йўқ эди. Овруполиклар ҳали Хуросонга келмаган эдилар. Лекин мен, барибир, **қарокўзим** деганда **ўзбегим**ни ўйлайман. Бу ғазал ўзининг теранлиги билан, унга боғланган куйнинг гўзаллиги ва нафислиги билан ўзбекнинг тимсолига айлангандек туюлади.

РАНГ СЎЗИНИНГ РАНГИНЛИГИ

Тонготар уфқидан эндигина кўтарилган, ҳали яллиғланиб, кўзни олар даражага етмаган куёшга қараганмисиз? Нурланиб турган бу улкан олтин баркаш қалбингизга завқ берганми? Ёки офтобнинг ботишига назар солганмисиз? Оқшом ва тонготарда хуршиди жаҳоннинг тамоман ўзгача, бир-бирига ўхшамас рангларидан ҳайратланганмисиз? Биласизми, ховлингизда ўсган гули раъно қандай рангда? Эътибор берганмисиз? Албатта разм солгансиз, биласиз. Сиз, ахир, бебаҳра инсон эмассиз. Бу рангларни билганингиз учун

Ҳазрат Навоийнинг гўзал байтидан завқ-шавққа тўлгансиз:

*Қуёшқа гаҳ қизармак, гоҳи саргармоқ эрур андин
Ки, сунъунг боғида бор ул сифат юз минг гули
раъно.*

Қуёшнинг тонгда сарғайиши, оқшомда қизариши шунданки, дунёни яратган Оллоҳ жаҳон боғига юз минглаб гули раънони сочиб қўйган. Гули раънонинг эса бир томони қизил, бир томони сариқ бўлади.

Яна бир савол. Ёниб турган оловда неча хил ранг бор? Тикилиб қараганмисиз? Шубҳасиз, назар солгансиз. Лекин юзаки қараган бўлсангиз қизил тусни кўргансиз холос. Диққатни жам қилган бўлсангиз аланга марказида тонготар офтобининг сарғиш тобини ҳам сезгансиз. Олов шуъласидаги яшил нурланишга эса эътибор ё қилгансиз ё қилмагансиз.

*Хилъатин то айламиш жонон қизил, сориг, яшил,
Шуълаи оҳим чиқар ҳар ён қизил, сориг, яшил.*

Яъни, оҳим алангаси қизил, сариқ, яшил бўлиб ёнса, бунинг боиси жононим қизил, сариқ, яшил рангли либослар кийганидир.

Биз кўриб турган олам рангинлиги билан гўзал. Бу гўзалликни қалб кўзи билан кўраолиш, завқланиш, лаззатланиш алоҳида истеъдоддир. Ҳазрат Навоий тасвир этмаган, ташбеҳларга солмаган ранг йўқ, десак муболаға бўлмас. Ҳар гал бундай ташбеҳлардан баҳраманд бўлганимда, улуғ устоз қалбида Беҳзоднинг кўзи бўлган, дегим келади.

Оврупонинг рутубатли ҳавосида занг босган ҳайкалларни томоша қилгансиз. Кетмас

яшил доғ бўлиб бу занг улуғ сиймоларнинг биринж – бронза танасида қотиб қолган. Дейдиларки, тоза пўлат қиличда ҳам қон қотиб қолса шундай яшил рангли занг тутар экан. Бу холатни Фузулий қойилмақом байтга кўчирган:

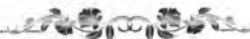
*Муқаввас қошларингким вусма бирла ранг
дутмишлар,
Қиличлардирки, қонлар дўкмак ила занг
дутмишлар.*

Яъни, ёрнинг қавс белгисидек қошлари ўсма билан яшил рангга кирди. Бамисоли қон тўккан қиличлар занглаб яшил тус олгандек. Хаётий ҳақиқат бадиий мажоз билан қовушиб гўзаллик туғилди.

Дунёда қанча жонзод бўлса, барчасининг ўз ҳимоя услуби бор. Буқаламун, яъни хамелеон қавмидаги жонзодлар гиёҳ ичида гиёҳ, хазон ичида хазон, шох-шабба ичида шох-шабба рангига кириб ўзларини яширадилар. **Ҳар ранг билан ўзни қутқариш** деган қадимги ибора шундан. Мирзо Бобурнинг байтини эсланг:

*Хазондек қон ёшим, сориг юзимдан эл
танаффурда,
Ба ҳар ранге, биҳамдуллоҳ, улусдин ўзни
қутқардим.*

Эътибор қилинг, **ба ҳар ранге**, баъзи хофизларимиз куйлагандек **баҳор ранги** эмас. Байтнинг мазмуни шуки, ҳижронзадалиқдан ошиқ шоирнинг юзи сарғайган, кўзидан қонли ёш оқади. Бунга кўрган эл-улус, дарди офир экан, менга юқмасин, деб ошиқдан ўзини олиб қочади. Улуснинг гавғолари жонига теккан ошиқ шоир бундан хурсанд. Қизил қоним, сариг юзим би-

лан, яъни **ҳар ранг билан** улусни кочирдим ундан ўзимни қутқардим, дейди. Ҳасратли, аммо ёрқин ва гўзал ташбеҳ.

Қадимги луғатларда **найранг** сўзи **ниранг**, **неранг** деб ўқилади. Араб ёзувида ёй ҳарфининг икки хил айтилиши боис **неранг найрангга** айланган. Аслида **найранг** ҳам **ҳар ранг** деган маънони билдиради. Кўзни алдаб ҳар рангда тусланиш **найранг** ҳисобланади. Бугунда урфга кирган хислат.

Ранг форсча сўз, арабчаси **лавн**. Биз **алвон** деб кизил рангни айтамыз. Аслида **алвон лавннинг** кўплиги, **лавнлар**, **ранглар** демакдир. Биз туркий халқлар **тус** деймиз. Ҳазрат Навоий ҳар уч сўзни тенг эъозлаб ғазалларга киритганлар.

*Новакининг парру пайконида рангин тус эрур,
Ёки кўнглимдан чу паррон ўтди, юқмиш қон анга.*

Ёр отган камон ўқига боғланган пар рангиндир. – Бу ўринда **рангин тус** қон юқи маъносида келган. – Новакнинг пари қон юқи бўлишига сабаб шуки, у юрагимни тешиб ўтган.

*Кўнглакинг лавнидан ўлдим, атридин
топдим ҳаёт,
Қайси гул баргида бор эркин бу янглиг
рангу бў?*

Навоий асарлари луғатига қарасангиз, **ранг** сўзининг бешта маъносини топасиз. Мабо-до Шарқ қўлёмалари ҳазинасига кирсангиз, «Қанзул луғот», «Мунтахабул луғот», «Баҳрул жавоҳир», «Луббул албоб», «Кашфул луғот», «Фирдавсул луғот», «Муаййидул фузало», «Ла-

---

тоифул луғот», «Бурҳони қотъ», «Фарҳанги Жаҳонгири», «Сирожул луғот», «Рашидийи арабий», «Рашидийи форсий», «Чароғи ҳидоят», «Жавоҳирул ҳуруф», «Баҳори аҷам», «Фарҳанги сурури», «Музилул алғот», «Шаръуш шуаро», «Мажмуъул луғот», «Баҳри маввож», «Ғиёсул луғот», «Мадорик», «Муҳаззабул луғот», «Нафоисул фунун», «Ойини Акбарий», «Фусули Акбари», «Чорбардий», «Абушқа» сингари луғатларни варақласангиз **ранг** сўзининг ўттиз бир маъносини топасиз. Фақат соддалик қилиб, бу китобларни кутубхоналаримиздан излаб овера бўлманг. Уларнинг ҳеч бири Ўзбекистонда нашр этилган эмас. Тил бойлигимизга, нафис адабиётга эски беписандлик давом этса, ҳеч қачон нашр этилмас. Ҳар бир саводли инсон яхши тушунадик, луғат кўрмай тарихимизни, кўп асрлик адабиётимизни ўрганиб ҳам, ўргатиб ҳам бўлмайди. Навоий сўзлари луғати бор-ку, дерсиз. Аввало, мумтоз адабиётимиз ёлғиз Навоийдангина иборат эмас. Тилнинг бутун бойлигини биргина шоир қамраб олиши имконсиз. Қолаверса, бу луғатларда Навоий сўз хазинаси тўлиқ акс этган эмас. Шу номукамал манба ҳам кўп йиллардан бери қайта нашр этилмагани учун китоб дўконларидан топиш иложсиз. Ҳаммасидан ҳам Ота луғатимиз саналган, ҳар бир ўзбекнинг бош китоби бўлиши зарур ҳисобланган «Девону луғатит турк»нинг эллик йил (!) давомида қайта нашр этилмагани аламлидир. Бу вақт ичида беш авлод табаррук манбадан бебаҳра мактаб битирди. Китоб чиққан йил уни сотиб олишга улгурганларнинг кўплари дунёдан ўтиб

кетдилар. Жуда оз микдорда, фақат уч минг дона чоп этилган асар ўша замондаёқ ноёб эди.

Биз қаламга олган луғатлар асосан форс тилида битилган. Айтишингиз мумкин, уларни эронийлар нашр этсин, тожиклар нашр этсин. Бизга нима зарурати бор? Бу иддаога жавоб шуки, мен айтилган луғатлардан дуч келганини олиб, дуч келган саҳифани очиб қарадим ва бир талай туркий ўзбек сўзларини кўрдим. Хукмдор маъносидаги **қоон**, дарвоза маъносидаги **қопу**, қозон маъносидаги **қозгон**, бугунги тилимизда мавжуд бўлган **қон**, **қош**, **қатик**, **қошук**, **қиллич**, **қонун**, **қақнус**, **қулоч**, **қаймоқ**, **қайчи** сўзларини топдим. Менга янгилик бўлгани – **қонун** билан **қақнус** аслида юнонча экан. Қолган сўзларнинг барига **лафзи туркий** дея изох берилган. Эринмай санаб чиқдим. Туркий ўзбек сўзлари араб, форс сўзларидан кўп чиқди. Арабий, форсий сўзларнинг ҳам бари беистисно менга таниш экан. Уларнинг кўпи бугунги жонли тилимизда бор. Қолганлари мумтоз адабиётимиз хазинасидан жой олган. Энди айтинг, нега у луғатлар бизники бўлмасин? Нега улардан баҳраманд бўлмаслигимиз керак?

Ўзбек тилининг ривожига аҳамиятсиз ҳисобланган, тарихимизнинг бойлиги ва улуғлиги тўғрисида гапириш миллатчилик саналган даврлар ўтди. Қадриятларимизни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилган замон келди. Лекин ўридан қўзғалишимиз қийин кечмоқда. Қарамликдан қутулсак ҳам, узоқ вақт давомида жонимизга сингиб қолган ҳадикдан қутулмадик.

Дил сўзи қатагон эркисиз тузумни

Биз кўрдик, кўрмасин ҳеч ким ҳеч замон.

---

*Кўп қаттиқ тишлаган эканмиз мўмни,
Оғиз очолмасдан юрибмиз ҳамон.*

Жонкуяр аждодларимиз сонсиз луғатлар тузиб, келажак авлоднинг саводини ўйлаганлар. Минг йиллар қаъридан етиб келган Сўз жавоҳирини асраб-авайлаб бизга етказганлар. Уларни ўрганиш, нашр этиш ёлғиз мумтоз адабиётимизни англаш учунгина эмас, турлича ижтимоий, илмий, ахлоқий атамаларни билиш ва тилимизга дадил киритиш учун керак. Агар ўша луғатлар кўлимизда бўлганида фаннинг барча сохаларида ўзбекча сўзлар кўпроқ ва устунроқ бўларди. **Юридик шахс, жисмоний шахс, ҳуқуқбузарлик** сингари зўрма-зўраки таржималарга эҳтиёж қолмасди. **Олтин пробасини** ўзбекча нима десак бўлади, деб бош қотирмас эдик. Ўзбекистоннинг тўқсон тўққиз **ёргитли** тилласи бор, дея ифтихор билан айтардик. Олтинимиз ёнида олтин сўзимизга-да эга бўлардик. Мустақил юртимизнинг ўз мустақил армияси ўз харбий атамаларини топарди. **Саркарда** ёнида **сартиб, сарҳанг, сарлашкар, сипоҳсолор** каби жанговар унвон-даражаларимиз бўлар, авангард, арьергард ўрнида **хировул, чиндовул** деб, ўнг ва сўл флангни **буронгор, жувонгор** дея Темур бобомиз айтгандек, Ҳазрат Навоий шеърга солгандек айтардик:

*Ҳам буронгор, ҳам жувонгор кинсигол,
Ҳам яна гулу хировулда бу ҳол.*

Бу соф туркий сўзларнинг талаффузи қийин бўлса, **маймана, майсара** дердик. Мен асл ўзбекча **юзбоши, мингбоши**, айниқса **қўрбо-**

ши унвонларини тилга олмадим. Ўтмишимизни қоралаш урф бўлган замонда улар шу қадар лойга қорилганки, эшитган одам бугун ҳам сесканади. Ўрни келганда айтиб қўяй: **қўрбоши** эмас, **қурбоши** десак тўғри бўлади. Чунки **қур** тўплаш, йиғиш маъносини англатувчи **қурмоқ** сўзининг ўзаги. Йигитлар давра курса бир **қур** йигит деймиз. Бир **қур** ичидаги йигитлар **қурдош** бўладилар. Ёши тенглари **тенгқур** аталадилар.

Тилшунос олимларнинг кўплари билан дўстман. Дўст ачитиб гапиради. Лекин фақат аччиқ гапларгина айтсак инсофдан бўлмас. Шубҳа йўқки, истиқлол йилларида тилшунослигимиз бирмунча ривожланди. Катта жамоанинг кўп йиллик меҳнати — беш жилдли изоҳли луғатнинг нашр этилгани, гарчи у мукамалликдан йироқ бўлса ҳам, эл маърифати учун фойдали иш бўлди. Профессор Қосимжон Содиков «Девону луғатит турк»нинг қайта нашри устида иш олиб бормоқда. Академик Эргаш Фозилов Навоий асарларининг тўлдирилган ва батафсил шарҳланган луғатини тайёрламоқда. Алломанинг айтишича, бу луғат ҳар бири минг саҳифалик бешта китоб бўлади. Атоқли тилшунос Шавкат Раҳматуллаев уч китобдан иборат ўзбек тилининг этимологик луғатини чоп эттирди. Академик Неъматулла Иброҳимов раҳбарлигида тайёрланаётган арабча-ўзбекча мукамал луғат яқин ойларда дунё юзини кўражак. Шарқшунос олим Мухаммаджон Имомназаров ўз шогирдлари билан «Хамса»нинг тўла сўзлиги, конкардансини тузмоқда. Булар, албатта, олийжаноб ишлар. Лекин армон армонлигича қолади. Мусулмон-

---

чилик астачилик, дея ўзимизга таскин бериб, шитоб замондан ортда юриш энди ярашмайди. Олимларимиз зиммасида мумтоз адабиётимизнинг мукамал сўзлигини тузиб беришдек улкан бурч турибди. Ўзбек тилининг ўз грамматикаси – сарффу наҳви йўқ. Кимга тобе бўлсак унинг тили коидаларини олганмиз. Хозирда рус тилининг сўз ясаш, гап қуриш, имло талабларини шундоққина қабул қилганмиз. Тилшунослик атамаларимиз бари русчадан таржима қилинган. Ўз она тилимизга мос грамматика яратиш ҳам олимларимиз бўйнидаги қарз. Ҳам бугунги авлод, ҳам келажак насллар олдида ўташ зарур бўлган, кечиктириб бўлмас қарз бу.

Мана, узоқ чўзилган, зинҳор лирик бўлмаган чекиниш ниҳоят тугади. Энди мавзуга қайтамыз. Дарҳақиқат, **ранг** сўзининг ўттиз бир маънода келиши китобларда кўрсатилган: Биринчиси ва энг машҳури оқ, қора, қизил деган каби **тус**, иккинчиси **ҳисса**, **насиба**, учинчиси **айб ва орият**, тўртинчиси **ранжу изтироб**, бешинчиси **қувват ва имкон**, олтинчиси **жон**, еттинчиси **нор туя**, саккизинчиси **мол-мулк**, **олтин**, тўққизинчиси **фойда**, ўнинчиси **дарвешларнинг кўк тўни**, ўн биринчиси **равши**, **тарз**, ўн иккинчиси **тоғ эчкиси**, ўн учинчиси **макру ҳийла**, ўн тўртинчиси **кўкариш**, **юз очиш**, ўн бешинчиси **яхшилик**, ўн олтинчиси **саломатлик**, ўн еттинчиси **шарму ҳаё**, ўн саккизинчиси **қон**, ўн тўққизинчиси **чирой ва латофат**, йигирманчиси **миқдор**, йигирма биринчиси **ўғрилиқ**, йигирма иккинчиси **қимор ва қимордан топилган бойлик**, йигирма учинчиси **тангри ва эга**, йигирма тўртинчиси

ота, йигирма бешинчиси *юздаги хол*, йигирма олтинчиси *лутф ва рамзу ишора*, йигирма еттинчиси *қувноқлик ва шўхлик*, йигирма саккизинчиси *қўнғироқ*, йигирма тўққизинчиси *қаҳру ғазаб*, ўттизинчиси *ипак*, ўттиз биринчиси *хиёнат*. Ўзбек тилида рангнинг ўттиз иккинчи маъноси ҳам бор. *Юз, афт, башара* маъносида. *Ранги рўй*, яъни юзнинг ранги сўзидан *рўй*нинг тушиб қолиши натижасида ҳосил бўлган. *Ранги синик, ранги бузук, ранги совук, ранги қурсин* иборалари бунга мисол.

Фузулий байтида *ранг* биринчи, асосий маъносида келган бўлса, Бобур байтида ўн учинчи маъно, яни *ҳийла* ўрнида қўлланган. Навоий байтидаги *рангин тус* қон туси, яъни ўн саккизинчи рақамли мазмунга эга. Ҳазратнинг «Лисонут тайр» достонидан олинган қуйидаги байт ўн биринчи рақамли маъно, яъни *тарз, равишни* билдиради:

*Ун чекиб ноқус оҳанги била,
Куфр элининг шевау ранги била...*

Бу ўринда Шайх Санъоннинг ишқдан мажнун бўлиб, диндан чиққани ва куфр элига хос тарзда ноқис сўзлар айтгани, бутга чўқингани, чўчка боққани тўғрисида сўз боради.

Ранг тушунчасини ифода қилувчи сўзлар кўп. Олтин куз, феруза осмон, зумрад дала деганда сарик, кўк, яшил рангларни кўзда тутамиз.

Японияда рангларни ўрганувчи махсус илмий институт бор. Оламнинг рангинлиги, рангларнинг киши кайфиятига таъсири, турли рангларнинг бир-бирига мос тушиши, рангларга нисбатан инсон дидининг шаклланиш жараёнидан тортиб,

---

оддийгина галстукни тўғри танлашгача шу даргоҳда ўрганилади. Японлар рангларга жуда эътиборли. Бизнинг ҳам улардан кам жойимиз йўқ. Юртимиз уларнинг юртидан ўн хисса рангинроқ, шеъриятимиз ўн карра бойроқ. Элимизга ўн баробар кўп неъмат ато этган тангримиз япондаги ҳафсала ва уринчоқликнинг ўндан бирини бизга берса эди...

ТУТАШМАС ҚАЛБЛАР ТУТАШСА

Икки **қалб** бор. Улар шу даражада бири-биридан узоқки, туташмоғи сира мумкин эмас. Бири – **инсон юраги**, поклик, тўғрилик, олийжаноблик тимсоли бўлган **қалб**. Бошқа бири – **қалбаки, қаллоб** сўзларининг ўзаги, яъни эгрилик, алдамчиликни ифода қилувчи **қалб**. Бир-бирига батамом қарама-қарши бўлган тушунчаларнинг бир сўзда жам бўлгани тааж-жубли.

Қалб сўзининг нечта маъноси бор, биласизми? Балли! Мен ҳам билмайман. Келинг, бу саволни ҳам Ҳазрат Навоийга бериб кўрайлик. «Хазойин ул маъоний» бизга шундай жавоблар беради:

*Зулф аро холинг кўнгуллар ҳайлини торож этар,
Қалб шабравлар либосин кеча олгандек асас.*

Яъни, ошиқ кўнгли ёр сочларини соғинган, хаёлан зулф васлига етган эди. Лекин гажак орасида яширин пойлаб ётган қора хол ошиқ кўнглини тутиб олди ва торож қилди. Бамисоли **қалб шабрав – қоронғуда эгри юрган** кишини асас – миршаб тутиб олгани, либосини ечиб жазолагани каби. Лекин бу насрий баён

холос. Байтнинг нафосати шундаки, Ҳазрат таж-
нис санъати билан **қалб**нинг икки маъносига
ишора қилганлар. Ёр сочлари қора тунга, сочлар
орасида хаёлан кезган ошиқ кўнгли, яъни **қалби**
қоронғу тунда юрган **қалб** – саёқ бир дайдига
ўхшатишган. Буюк истеъдод нафаси тегса, қо-
вушмаган калималар қовушар экан.

Икки қалбни туташтирган яна бир байт:

*Қалб эрур кўнглимки, боғлабдур сочинг зуннорини,
Турфа буқим, бир нафас чиқмас қошинг*
меҳробидан.

Яъни, кўнглим аслида сочингни белга зун-
нор қилиб боғлаган бир кофир. Лекин ажаб-
ки, қошинг меҳробидан бир лаҳза чиқмайди ва
мусулмонлик даъво қилади. Байтнинг мазмуни
шу. Бадиият-чи? Санъат-чи? Биринчи санъ-
ат – ташбеҳ, ёр сочлари зуннорга – кофирлар
белбоғига ўхшатилади, қошлари эса меҳробга
қиёс қилинади. Иккинчи санъат – тазод. Зуннор
билан меҳроб бошқа-бошқа олам тимсоллари,
кофирлик ва мусулмонлик белгилари. Улар ён-
дош бўлиши мумкин эмас. Мана шундай мум-
кин бўлмаган ишни мумкин қилувчи қудрат
шеърятда бор. Зид тушунчалар ёндош келиб,
бадий унсур – тазодга айланади ва гўзаллик
пайдо қилади. Учинчи санъат – ийҳом. Шакли
бир, лекин мазмуни турлича сўзнинг бир маъ-
носини айтиб, бошқа маъносига ишора қилиш
ийҳом бўлади. **Қалб эрур кўнглим** деган
жумлани биз, аввало, кўнглимнинг мусулмонли-
ги қалбаки, у алдоқчи, кофир, деб тушунамиз.
Ишора этилган яширин маъно – **Қалб эрур**
кўнглим – **кўнгил** менинг **қалбим**, **юрагим**.

Унинг кофирлиги ҳам, мусулмонлиги ҳам менинг ўз хислатимдир, деган фалсафий хулосадир.

Кўнгил билан юрак битта тушунча экани «Хайратул аброр»да аниқ қилиб айтилган:

*Бу-ки кўнгул дерсан эрур бу юрак,
Исми кўнгул бирла анга муштарак...
Каъба-ки оламнинг ўлуб қибласи,
Қадри йўқ андоқ-ки кўнгул каъбаси.*

Ийҳом энг қийин ва энг юқори қадрланувчи санъат ҳисобланади. Ҳазрат демишларки: **Агар хосса маъни гар ийҳом эрур, анинг кунда юз байти ҳалвом эрур.** Яъни, агар шарт шу энг мараккаб ийҳом санъати билан ёзиш бўлса, ҳар кун юз байт битиш менга ҳолва шимганчалик осондир.

Яна байт:

*Эй Навоий, ишқ ила кўнглим хаёл этди масоф,
Рўбарў бўлгач менинг қалбим сари тушди*
шикаст.

Ишқ менга кўп азоб берди. Кўнглим бу азобларга чидолмай исён кўтарди ва ишқ билан жангга кирмоқни хаёл қилди. Лекин рўбарў бўлгач қалбим шикаст топди. Яъни ишққа асирлигича қолди. **Қалбим сари тушди шикаст** жумласида ҳам икки маъно бор. Бир маъно **қалб**, яъни юрак. Бошқа маъно – ҳарбий атама – қўшин маркази. Лашкар жангга кирганда шоҳ марказда боради. Мақсад – ҳам кўриқланиш, ҳам сафларни бошқаришга қулайлик. Шу сабаб қўшиннинг маркази **қалб** дейилади. Шоҳ ўнг ё сўл қанотга ўтса, у ер ҳам қалб ҳисобланади. Сипоҳнинг юраги шоҳ турган жой бўлади.

Навоий байтида кўнгил озодлик жангига кирди. Лекин ишқ устун келиб кўшиннинг марказига – **қалбига** зарба берди. Бошқа маъноси – шоир қалбига зарба берди.

Қалбнинг ҳарбий атама экани бошқа бир байтда янада аниқроқ кўринади:

Бир диловардур кўнгулким, гам сипоҳи
Оҳи новак, тоза доғидур қизил қалқон анга.

Менинг кўнглим гам сипоҳининг марказида турган бир диловар – кўркмас– фидойи аскар. Чеккан оҳлари камон ўқлари бўлиб фалакни тўлдиради. Бағридаги жароҳат, қотган қон унинг қизил қалқонидир.

Шу ўринда навоийхонларга айтар сўзим бор. Агар Ҳазратнинг бирор байти тагида яширин маъно ётмаган бўлса, бирор ишора, санъат бўлмаса, билингки, байт Навоийники эмас. Бу гап даҳо шоир асарларини тарғиб қилувчи муҳтарам олимларимизга ҳам тегишли. Устоз ғазаллари сизга завқ-шавқ бермаган, қалбингизга ўт солмаган бўлса, яхшиси гапирманг. Гўзал ижод шарҳини математика дарсига айлантирманг. Навоий тўғрисида қовоқ солиб гапириш гуноҳ. Доно гапларни ҳамма айтиши мумкин. Олам аҳли, билингизки, иш эмас душманлиғ, ёр ўлинг бирбирингизга... дейиш учун Навоий бўлиш шарт эмас. Агар Навоий шу сўзларни айтган бўлса, демак бунда бир сир-синоат бор, ё чиройли мажоз, ё яширин муаммо, ё бирор ташбеҳ бор. Агар сиз бу синоатни илғамаган бўлсангиз, фақат мазмунни баён қилсангиз, ҳазрат руҳи олдида шаккоклик қилган бўласиз.

Мана, сиз билан бирга «Хазойинул маоний»ни варақлаб, қалб сўзининг тўрт маъносини топдик. Изласак бу сўзнинг коса тагидаги нимко-са мазмунлари яна чиқади. Тўрт девон бежиз «Маънолар хазинаси» деб аталмаган.

Сўнгги савол қолди. Нега юрак **қалб** дейилган? Унинг қаллобликка, ёлфончиликка нима алоқаси бор? Биласизки, инсон онги шаклланган замондан бери ақл ва юрак ўртасидаги баҳс тугамаган. Ақл онг билан, юрак хиссиёт билан ошно. Одамзодни хиссиёт кўп алдаган. Ҳамма халқларда, кўнгил кўчасига кирма, деган мазмундаги ҳикмат бор. Демак, юрак сўзига кириб алданган одамлар унга **қалб** дея ном қўйибдилар.

Эмишки, тақдири азал инсон пешонасига тескари хат битгани каби юракни ҳам одам кўкси ичида тескари осиб қўйган. Шунинг учун эгасини терс йўлларга бошлармиш. Бу гапга ишонмаган, юрак сўзига кирган бир девона ёш шоирнинг ёзганлари будир:

*Айбли эмас бунда иродам,
Маъзур тутинг, дўстлар, сиз мени.
Ақл қанча ҳақли бўлса ҳам,
Тутар бўлдим юрак измини.*

*У бахш этган оташда ёндим,
Ўзи бўлди менга раҳнамо.
Унга, фақат унга ишондим,
Юрак мени алдамас асло!*

ЗИМИСТОН

Тилимизда **зимистон** деган сўз бор. Боғистон, гулистон сўзлари каби чиройли, ёруғ калима. Лекин негадир **зулмат**ни билдиради. У аслида тиниқ ва оппоқ сўз. **Баҳористон, тобистон** қаторида туради. Форс ва рус тиллари қариндош бўлганидек, **зимистон** русча **зима** сўзи билан эгизак. Қишнинг ўзига хос хусни, таровати бор бу сўзда. Баҳористон – баҳор, тобистон – ёз, зимистон – қиш. Лекин биз қайсар халқ қоронғу кечани **зимистон** деймиз ва сира фикримиздан қайтмаймиз. Шу маъно билан луғатларга киритиб қонунлаштириб олганмиз.

Ажабо, **қиш** қандай қилиб **қоронғу**га айланди? Бу икки сўз тамоман бошқа-бошқа тушунчалар-ку! Бу хатонинг сабабини топишга бир чистон ёрдам қилди:

*Ялдо кечаси бирдур, бир йилда бир ялдо,
Ё раб, бу нечук ялдо? Бир ойда икки ялдо!*

Ялдо кечаси қишнинг энг узун, энг қоронғу тунни. Ҳозирги йил-ой-кун – календарь ҳисоби бўйича йигирма иккинчидан йигирма учинчи декабрга ўтар кеча. Чистоннинг, яъни жумбоқнинг маъноси: Ялдо кечаси бир йилда бир келади. Лекин бир ойда икки ялдо бор. Топ-чи, бу қандай ялдо? Жавоб: Ёрнинг юзи – ой, икки ўрим сочи қоралиги ва узунлиги билан – ялдо кечаси. Бир ой юзли ёр икки ўрим сочини ташлаб қўйса, бир ойда икки ялдо бўлади. Гўзал ташбеҳ.

Қарангки, бир жумбоқ бошқа жумбоқни ечишда кўмаклашиб турибди. Қиш кечасининг узун ва қоронғулиги учун зулматли тун **зимистон** қо-

---

ронгуси дейилган, яъни **қиш қоронгуси**. Лекин биз гапни қисқа қилишга устамиз-ку. Ассалому алайкум, демаймиз, салом, деймиз-қўямиз. Қалайсан, деган сўзимиз узундан узоқ аҳвол сўрашиш ўрнига ўтади. **Зимистон-қоронгуси**ни ҳам қисқа қилиб **зимистон** деяқолдик. Тилшунос олимларимиз барака топсинлар, халойиқнинг айтгани бўлақолсин, деб, луғатларда зимистонга қоп-қоронғу кеча дея изоҳ бердилар. Хато қонуний тус олди.

Хунук деган сўзни биз кўрксиз, бадбашара деб тушунамиз. Аслида бу сўз **совуқ** дегани. Ташқари хунук, иссиқ кийиниб ол, десак тўғри бўлади. Лекин бундай деб айтсак, кулгу бўламиз. Ажабо, совуқ маъносидаги сўз қандай қилиб кўрксизга айланди? Бунга ҳам сабаб – қискартишга ўчлигимиз. Аввалда уни совуқ маъносида тўғри ишлатганмиз. **Турқи совуқ** оламини **турқи хунук** деганмиз. Кейинча **турқ** тушиб қолди, **хунук**нинг ўзини айтадиган бўлдик. Тилчиларимизга яна раҳмат, буни ҳам расмийлаштириб бердилар.

*Ўзгалар васлин таманно айласам навмид ўлай,
Ўзга бир дил ҳамки васлингни таманно айласа.*

Таманно – истак, хоҳиш, орзуни англатади. Биз **таманно** деб **нозу караимани**, **танноз аёл**ни айтамыз. Бундай маъно ўзгаришига ҳам сабаб ўша, – гапнинг шох-бутоғини кесишга омиллигимиз. Ўзини яхши кўрадиган одамнинг таманноси, истаги кўп бўлади. Айниқса, ўзига бино қўйган аёлларда бу хислатнинг аёнлиги учун уларни **таманноли**, **таманноси кўп**, дейилган. Бора-бора сўз қўшимчалари йўнилиб **таманно**нинг ўзи қолди. Маъно тамомила бош-

қа бўлди. Тилшуносларимизга қайта-қайта таъзим, бугун ўзбекча-русча луғатларни очиб қарасангиз **таманно** – **кокетство**, деб таржима қилинган. **Мечта, желание** эмас. Энди Навоийнинг **таманноси** билан бизнинг **таманнони** солиштиринг! Яна Навоийни нега тушунмаймиз, дея ҳайрон бўламиз.

*Бу тоза туганким гамидин кўнглум ародур,
Кўнглум қуши гам дашти аро бағри қародур.*

Кўнглим аро ёр гамидан янги, битмаган жароҳат бор. Шу сабаб гам даштида кўнглим қушининг бағри қаро. Туган – жароҳат. **Тоза – янги**. Тоза сўзини биз ювилган, артилган, пок маъносида тушунамиз. Аслида бу маънони билдирувчи **тамиз** деган сўзимиз бор. **Бетамиз** ювиқсиз, нопок дегани. Биз эса бетамиз деб гап уқмас, маънисиз одамни айтамиз. Луғатларда ҳам **тоза – чистый, бетамиз – недогадливый, болван** деб таржима қилинган.

Тилшунос олимларимизга қарата айтилган ярим ҳазил, ярим чин сўзларни зинҳор кесатиқ, таъна деб тушунманг. Улар **зимистон**нинг асл маъносини билмаган эдиларми? Яхши билганлар. Лекин мафкура аталган кудратли куч бор эди. Олимларнинг эса бола-чақаси... Илм сўзи эмас, авом сўзи, фозил инсонларнинг бой ва зарофатли тили эмас, йўқсилнинг ўзи каби қашшоқ ва ғариб тили муқаддас саналган замонларни ҳозирги ёшлар билмайдилар. Билмасинлар ҳам. Зимистон давронининг ортда қолгани рост бўлсин. **Зимистон** сўзини **қоронгулик** деб тушунсангиз, тонг отгани, **қиш** деб тушунсангиз, баҳор келгани чин бўлсин.

РЕПРЕССИЯ ҚАТАФОНМИ?

Тилимизда **қаттиқ** сўзига асос бўлган **қат** ўзаги бор. **Қатқалок** десак **қат**, **қотган лой** десак **қот** бўлади. Бу ўзакнинг яна бир маъноси **қават**. **Қат-қат**, **қатлам**, **қатлама** сўзлари шундан. **Қатилмоқ** сўзининг илдизи ҳам **қат**. **Қўшилмоқ**, **аралашмоқ** деган мазмунда. **Маъдан қотишмаси** шу тушунчадан. Мис билан қалай эритиб аралаштирилса **қотишма** бўлади. **Қат**нинг бу маъноси ҳозир кўпроқ мақолларда, шеваларда қолган. **Қўшилув**, **аралашув**, **бирикув** сўзлари **қатилув**ни четга суриб қўйганлар.

Ажабки, мен **қаттиқ**ни сутнинг ивиб **қаттиқ** ҳолга келгани, қотгани, деб тушунар эканман. «Девону луғатит турк»да ёзилишича **қаттиқ—қатилувчи**, яъни таомга қўшиб, аралаштириб тановул қилинувчи емак экан. Шу ўринда бир илова. Бир қанча Оврупо тилларида қатикни **йўгурт** дейдилар. Бу соф туркий ўзбек сўзи. Уни дунёга совға қилиб, ўзимиз **қаттиқ** деймиз. Бамисоли олов, чўғ маъносидаги **ўт** сўзидан ясалган **ўтуғ** сўзимизни **утюг** шаклида бошқаларга бериб, ўзимиз **дазмол** деганимиз, ёки **қафтанимиз**ни бировга кийдириб, ўзимиз **тўн**, **чопон** кийганимиз каби. Бундай ҳиммат инглизларда бор. Улар **апельсин** деган инглизча сўзни бутун оламга улашиб, ўзлари **оранж** дейдилар.

Қат билан **қот** ўзагининг Қошғарий бобо битмаган маънолари бугун бизда бор. Ишни, гапни **қотирамиз**, фарғонача айтсак, **қатириб** ташлаймиз. Сўзамоллик билан бошқа-

ларни лол қилиб, **қотириб** қўямиз. Бундай «**қотириш**»лар эски замонда бўлмаган чоғи, луғатларга кирмаган.

Қаттиқ деган сўзнинг ўзи қулоққа қаттиқ эшитилади. Гўё оҳангда маъно яширингандек. Араб тилида ҳам **қатъий, қатъият** сўзларининг ўзаги **қатъ**. Бу қаттиқ товушли сўз **узиш, кесиш**ни англатади. **Қатъий сўз** – кесиб айтилган сўз. Қизиқки, инглиз тилида ҳам кесиш, қирқиш **кат** дейилади. Хеч бир қариндошлиги бўлмаган бу уч тилдаги оҳангдошликка сабаб нима? Ўзбекча **қат**нинг қаттиқлиги, арабча **қатъ**, инглизча **кат**нинг мато кесгандаги товушга ўхшашлиги аён. Демак, ҳар бир атама замирида инсоннинг нозик ҳиссиёти, қалби ва онгидаги товушлар, ранглар дунёси, яна биз англаб етмаган олтинчи, еттинчи, саккизинчи туйғуларни яширин экан.

Сўз орасида сўз: ўзбекча **емак** билан русча **есть** сўзларининг ўзаги битта – **е!** Биз **е**, десак, руслар **ешь**, дейдилар. **Еда, ем, едим** сўзлари рус тилида **емиш, емоқдаман, емоқдамиз** деган маънони билдирса, ўзбекчалаб, **е-да**, десак, **егин-да**, деб қистаган бўламиз. **Ем**, деганда биз молга бериладиган емишни англаймиз. **Едим** эса еб тугатдим, деганимиз бўлади.

Агар бу ҳолни тилларнинг ўзаро таъсири, десак, туркий халқларнинг Русия билан алоқаси узоқ минг йилларга бориб тақалиши керак. Чунки ҳар икки тилдаги бу ўзак сўзнинг тарихи халқларимиз тарихи қадар кўхнадир. Мабодо ҳар икки халқда **е** ўзаги мустақил равишда азалдан бор, бири-биридан олмаган десак, бундай мувофиқликка ҳайратланишимиз керак.

Мана энди асосий мақсадга келдик. Ўзбекча **қат** ўзагидан ясалган яна бир атама бор. Бу **қатагон**. От **чопагон**, ит **қопагон**, одам **топагон** бўлганидек, **қаттиқ**ланган нарса **қатагон** дейилади. Қаттиқ беркитилган эшик, қаттиқ ўрнатилган тартиб, қаттиқ ман қилинган ишга нисбатан бу сўз айтилади. Чор Россияси хукмрон бўлган вақтлар ўзбекларнинг Ўрда кўпригидан ўтиб рус зодагонлари яшайдиган янги шаҳарга кириши **қатагон**, русча айтганда **запрет** эди. Ундан ҳам аввал Тошкентнинг ўн икки дарвозасидан бири **Қатагон** деб аталган. Кейинча **Қўймас** деганлар. Қатагон ҳам, Қўймас ҳам битта маънони англатади. Бу дарвоза ёпиқ.

Қаттиқ нарса **қатагон**, дедик. Қандай қилиб бу сўз **берк** маъносини олди? Бу саволга жавобни Самарқанддан топдик. Шаҳар айланиб юриб бир дўконга кирдик. Пештахта ёнида чой ичиб ўтирган сотувчилардан бири бизга қараб: — **Маҳкам!**— деди. Биз бу сўзга эътибор қилмадик. Бирор Маҳкам исмли ўртоғини чақираяпти, меҳмонларга қара, хизмат қил, демокчи, дея ўйладик. Кириб келавердик. Сотувчи ўридан туриб, жаҳл билан сўзини такрорлади: — Ҳой, мен сизга айтаёбман: — **Маҳкам!** — Шунда англадикки, **маҳкам** сўзи — берк, кириш мумкин эмас, дегани экан. Бир тилда сўзлашувчи одамлар бир-бирини тушунмаса қизиқ бўларкан. Биз узр айтиб дўконни тарк этдик.

Маҳкам деган сўзни биз **қаттиқ**, **муштаҳкам**, деб тушунамиз. Бу сўз берк маъносини ҳам англатса, демак **қаттиқ** сўзидан чиққан **қатагон** ҳам ёпиқ, кириш мумкин эмас,

---

деган тушунчани англатиши табиий. Маҳкам ва мустаҳкам сўзларига ўзакдош бўлган **истеҳком**да ҳам шу маъно бор.

Қатагонни бугун **репрессия** ўрнида ишлатамиз. Сўзнинг ўзаги **пресс** бўлгани учун тўғридан-тўғри таржима қилиб, **босим** ҳам дейдилар. Дарҳақиқат, у машъум йилларда босим ҳам, таъқиқ ҳам кучли бўлган. Лекин репрессия биз учун атамагина эмас, аянчли тақдир, фалокатли тарих ҳамдир. Шу маънода иккала истилоҳ ҳам халқимиз бошдан кечирган даҳшатни ифода қилолмайди. Миллионларнинг ёстиғини қуритган **репрессия**ни қатагон, босим эмас, **истибдод** деса тўғрироқ бўлади. **Истибдод** чекланмаган ҳуқуқ билан жабр-зулм ўтказиш демақдир. Бу сўзда босим ҳам, ҳақсизлик ва шафқатсизлик ҳам, зиндон азоблари ҳам бор. Истибдод **дод** сўзига ўзакдош эмас. Лекин бу калимада жабрдийдаларнинг доду фарёди эшитилиб туради.

Мустабид тузумнинг тутқунлиги – **истибдод**, **мустақил** Ватаннинг эркинлиги – **истиқлол**. Истибдоднинг заволи, истиқлолнинг камоли мангу бўлсин.

ҚОЙИЛ

Биз гапни қойил қиламиз, бошқаларга қойил бўламиз, лекин **қойил** ўзи нима, маъноси қандай – суриштирмаймиз. **Қойил** сўзловчи дегани. Бу сўз аслида сўзамол одамга нисбатан ишлатилган. Гап билган **қойил**, иш билган **омил** аталган. Қойиллар ва омиллар баҳсида сўзамоллар устун келган чоғи, **омил** сўзи че-

---

киниб, **қойил** сўзи голиб бўлди ва **омил**нинг худудларини эгаллади. Ишга устани ҳам **қойил** дейдиган бўлдик. Иш билган ҳам **қойил** мақомини олди. **Қойилмақом** дейишимиз шундан.

Бу оламда қойилмақом ишлар кўп. Ёқа ушлаб, тавбалар дейсиз. Нашриётда муҳаррир бўлиб ишлардим. Бир шеърий баёзни босмахонага топширдик. Бир ой ўтиб терилган нусха – корректура келди. Не кўз билан кўрайликки, бирор саҳифа беҳато ёзилмаган. Ҳарф терувчи ҳамма шеърларни ўзи тушунганча тўғрилаб чиққан. **Музофот мукофотга, мухаммас мусалласга, пеша тешага** айланган. Ҳаммасидан қизиғи, бир ғазалхон шоиримизнинг, **Не муаттарликки бор, ул мушки анбардин келур**, деган сатрини **мушук омбордан келур**, дея ўзича тузатибди. Ўша харф терувчини суҳбатга чақирдик. Хатоларини кўрсатдик. У эса узр айтиш ўрнига биз билан баҳс қилишга тушди. «Мушук омбордан келади-да, бошқа қаердан келади,» деб туриб олди. Биз сўзларнинг маъносини чақиб, қозоқнинг тўққиз пулидек қилиб тушунтирганимиздан кейин ҳам хатосини бўйнига олмади, ўзимизни айбдор қилди. – Одамзод тушунадиган қилиб ёзинглар-да, – деди у бизга ва голибона қадам ташлаб чиқиб кетди.

Ўшанда биз ижодкорлар, муҳаррирлар эмас, оддий харф терувчи устун чиқди. Унинг айтганлари ўша замоннинг сўзи, давлатнинг, хоким мафкуранинг сўзи эди. Йўқсил маданияти дея аталган дунёқарашнинг ифодаси эди. Биз ҳаммамиз насл-насабимизнинг уламо, мударрис ўтганини яшириб қашшоқ, батрак бўлган дея кечмишимизни улуғлагандек, ёзган шеърлари-

---

мизнинг оддийлиги, жўнлиги билан мактанар эдик. Шоир учун энг буюк мақтов – шеърининг содаллиги ҳисобланарди. Етмиш йил ҳокимлик қилган бу сиёсат бошқа тиллар каби ўзбек тилини ҳам абгор қилди.

Одамзод тушунадиган қилиб ёзинглар-да! Қойил! Лисоний бойлик юз минглаб сўзларни ўз ичига олади. Лекин инсонга тириклик ўтказиш учун уч-тўрт минг сўзни билиш кифоя. Кўчада ўйнаб юрган гўдакнинг луғат бойлиги юзта сўздан ошмайди. Унга шу етарли. Уни ҳам қойил деймиз. Агар ўша қашшоқликка сиғиниш мафкураси яна эллик йил давом этса, сўз хазинамиз гўдакнинг луғат бойлигидек бўлиб қолиши ҳеч гап эмас эди.

Жаҳолатнинг энг олий даражаси нодонлик билан ғурурланишдир. Куръонни танимаслик, тасаввуфни англамаслик, мумтоз шеърятни укмаслик, тарихимизнинг улуғвор саҳифаларини тан олмаслик, халқ кадриятларини билмаслик ва бу билан гердайиш ҳар бир коммунист учун фарз эди, юксак мартабаларга кўтарилишнинг равон йўли эди. Бундай кўз қарашни юрагига жо қилган кишилар ҳозир ҳам бор. Қулликка кўнган ва кўниккан бу тоифа кечмишни соғинадилар, эгаллаган ўриндиқларини қўмсайдилар. Уларга ҳам қойилмиз.

Айтар сўзни айтдим. Яна нима демоқчи эдим? Дарвоқе, гап орасида қозокнинг тўққиз пулидай, деган ибора тилга олинди. Тўққиз пул нима эканини ёши улуг кишилар билишади. Билмаганлар билиб қўйса ёмон бўлмас.

Аввало **пул** ўзи нима? Луғатларда **пул** юнонча сўз дейилган. **Тийин** маъносида. Форс тилида

бу сўз **кўприк** демакдир. Ажабки, юнонча **пул** билан форсча **пулнинг** мазмуни туташ. **Кўприк** кирғоқларни туташтирса, **пул** инсонларни туташтиради.

Юртимизда пул муомаласи тарихи жуда қадим замонларга бориб етади. Соҳибқирон бобомиз зарб қилдирган олтин тангалар дунё саҳнида хозирги доллар, евро каби қудратга эга бўлган. Танга Россияга бориб **деньги** бўлди, олтин **алтын** шаклига кириб пул бирлигига айланди. Қарангки, рус тангалари олтин эмас, кумушдан, кумуш аралашмасидан, бора-бора мисдан зарб этилиб, қадри тўққиз пулга тушганда ҳам номи **алтын** бўлиб қолаверди. Энг қадрсиз нарса **тўққиз пулга қиммат** дейилганидек, руслар, **ни алтына нет**, деб қуруқ чўнтакни айтадиган бўлдилар.

Қозоқ тўғри ва содда халқ эмасми, сартчалик, ё ўзбекчалик савдога уста бўлмаган. Бухорода зарб қилинган турли-туман тангаларнинг ўлчовини кўпинча англамай, савдони жўнгина русча пул ҳисобида қилган. Русларнинг **грош** дегани **уч пул**, **алтын** дегани **тўққиз пул** бўлган. Шу сабабдан оддий тушунарли нарсани қозоқнинг тўққиз пулидай, дейилади. Ажабки, бундай пул birlikларининг йўқ бўлиб кетганига юз йилдан ошса ҳам маталга айланган ибора ҳали тирик. Ҳикматли Сўзнинг умрбоқийлигига қойил бўлмай илож йўқ.

Сўзни Ҳазрат Навоий сатрлари билан тугатгим келади. Улуғ устоз пул сўзининг ҳар икки маъносини истифода этганлар.

*Киртик эрмаским, Навоий ўтгай ул чобук дебон,
Кўз қаро суйига боғлайдур қамишлар бирла пул.*

Яъни кўз ёшим бамисоли оқиб келган сел,
тошқин қора сув. Севгилим бу сойда фарқ бўл-
масин дея киприкларимни қамиш қилиб кўприк
солдим. Гўзал ташбех, беқиёс муболаға!

«Саъбаи сайёр»да нўноқ котиблар устида сўз
бораркан, улар учун китобат санъатидан кўра
моддий манфаат юқори туриши шундай тасвир-
ланган:

*Қора пул узра можаро қилса,
Юзидек сафҳани қаро қилса...*

Қора пул бу ўринда арзимас чақа маъносида
келган. Қора чақа учун қоғозни қора қилувчи
хаттот қоғозни эмас ўз юзини қора қилади. Ин-
сонни икки дунё бахту саодатига олиб борувчи
йўл – сироти мустақим, ҳақиқат кўприги орқа-
ли ўтгувчи шариат йўлидир. Бу пулдан, яъни
кўприкдан ўтмай жаннатга киролмассан.

*Сироти мустақим ўлди шариат
Ки, жаннат топмогунг ўтмай бу пулдин.*

Ҳазратнинг ушбу байти ила **қойил** сўзи ҳақи-
даги сўзга нукта қўйдик.

ҚИЛИБ ТУРКЛАРЧА ЯҒМОНИ

Шарқнинг буюк шоири Ҳофиз Шерозийнинг
дунёга довуғи кетган нодир ғазалини биласиз,
ёд олгансиз, севиб такрорлайсиз. Ғазал шундай
байт билан бошланади:

*Агар он турки шерозий ба даст орад дили моро,
Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро.*

Шоир Хуршид маромига етказиб уни ўзбек
тилига таржима қилган:

Агар кўнглимни шод этса ўшал Шероз жонони,
Қаро холига бахш этгум Самарқанду Бухорони.

Рус тилида бу байт шундай жаранглаган:

О, если та ширазская турчанка
Захочет сердцем моим обладать,
Я не поспею за родинку на щечке
Ей Самарканд и Бухару отдать.

Бу гўзал байтда **Турки шерозий**, ёки **Шероз жонони**, ва ё **Ширазская турчанка** дея ким тасвир этилган? Бунда не мажоз борки, қарийб етти юз йил ўтса ҳам унутилмайди, бизни ҳайратга солади. Нега Рум гўзали эмас, Чин париси эмас, айнан турк жонони учун шоир дунёнинг энг чиройли икки шаҳрини бағишлади? Бунда не ҳикмат бор? Туркнинг бошқалардан айрича белгиси нима?

Бу саволга жавоб излаб «Девону луғатит турк»ни варақлаймиз:

ТУРК – Тангри ярлақагур Нух ўглининг оти. Бу от Нух ўгли Турк авлодларига Тангри берган номдир.

Улуғ Тангри айтади: «Менинг бир тоифа аскарим бор. Уларни Турк деб атадим. Уларни кунчиқарга ўринлаштирдим. Бирор халқдан газаблансам, туркларни уларга қарши йўлламан.»

Бу нарса уларнинг (туркларнинг) бошқаларга нисбатан фазилатли эканини кўрсатади. Ҳатто Тангри уларга ўзи от қўйган, исм берган. Уларни энг баланд ерларга, хушхаво жойларга ўрнатган ва ўзининг ботирларидан санаган. Туркларда кўркамлик, ёқимлилик, одоблилик, сў-

---

зининг устидан чиқишлик, дадиллик, камтарлик каби мақташга сазовор хулқлар сону саноқсиз...

Ушбу иқтибос «Девон...»нинг ўзбекча таржимасидан айнан кўчирилди. Эътибор беринг, туркларнинг фазилатлари саналганда биринчи навбатда **кўркамлик** айтилган. Дарҳақиқат, тарихга оид рисолаларда туркларнинг адил қоматли, хуш сувратли инсонлар экани ёзилади. Айниқса шеъриятда **турк** сўзи гўзаллик тимсолига айланган. Ҳофиз байтида ҳам **турки шерозий Шероз гўзали** маъносида келган. Шоир Хуршид байт моҳиятини чуқур англаб, **Шероз жонони**, дея аслиятга мос сўзни топабилган.

Турк атамасининг яна бир мазмуни бор. Барча эски луғатларда бу халқ номи экани билан бир қаторда жангарилик, жанговарлик, аскарлик маънолари ҳам айтилган. **Турк** ёнида **турктоз, турки торож, турки яғмо, турки фалак, турки хито, туркизарб, турки ҳижоз, туркона аёғ, туркона соз, туркигўй** сингари сўзлар келади ва уларнинг ҳар бирида халқ тарихи, хос белгилари яшириндир.

Сиз **турктоз**нинг отлиқ аскар эканини, **турки торож, турки яғмонинг** жангу жадал маъносини биласиз. **Турки фалак** – Миррих сайёраси, Марс демақдир. Қадимги юнонлар жанг, қирғин тангрисини Марс деганлар ва Миррих сайёрасининг қизил рангида қон белгисини кўриб, уни ҳам Марс атаганлар. Шарқда туркнинг жанговарлиги шу даражада машҳур бўлибдики, Миррихни ҳам **турки фалак** дея атабдилар. Бу халқнинг кўркам чехраси, юзидаги

нур тилларда дoston бўлибдики, куёшни **турки хито**, яъни Хитойдан, шарқдан кўтарилган турк дебдилар. Туркнинг хусни, баҳодирлиги, шаҳарлар устига от солиб келиши шеърий мажозга айланибди. Шоирлар маъшуканинг гўзаллигини ҳам, юракни забт этишини ҳам, ошиқ жонига офатлигини ҳам, ёрдан етган хижрон изтиробларини ҳам **турки яғмо** сўзи билан ифодалайдиган бўлдилар.

Хофизнинг ўша машхур ғазалида шундай байт бор:

*Фигон к-он лўлиёни шўхи ширинкори шаҳрошуб
Чунон бурданд сабр аз дил-ки, туркон хони
яғморо.*

Бу байт маъносини таржимон шоир соддагина қилиб ўзбекчага шундай ўгирган:

*Шу алдоқчи, қизиқчи, фитнагар шўхлар
қўлидан дод,
Кўнгулдан элтдилар сабрим, қилиб туркларча
яғмони.*

Алдоқчи, қизиқчи, деган сўзлар сизга жуда жўн, мумтоз шеърият услубидан йироқ туюлиши мумкин. Балки, байтдаги форсий сўзларнинг ҳаммаси ўзбек мумтоз адабиётда бор-ку, нега Хофиз сўзлари таржимада айнан қолдирилмаган, дерсиз. Гап шундаки, халқимиз эски ўзбек тилини унутиб қўйган, буюк шоир ишора қилган тимсолларни англашдан йироқ эди. Хозир ҳам шундай. **Лўлиён, ширинкор, шаҳрошуб** сўзларини замонавий луғатлардан тополмайсиз. Шу боис шоир Хуршид байтни жўнгина, бизга тушунарли қилиб ўгирган.

Фақат турклар эмас, бошқа бир неча халқлар ҳам ўзларининг хос белгилари билан тимсолга айланганлар. Ўзбекнинг тўғрилиқ ва соддалиги, лўлининг шўхлик ва алдоқчилиги, ҳиндунинг нозу карашмаси, қорачалиқ белгилари ташбеҳларга сингиб кетган. Ҳофизнинг ушбу ғазалида ҳинду ҳам, — **ба холи ҳиндуяш бахшам** — турк ҳам, — **турки яғмо, турки шерозий**, лўли ҳам, — **лўлиёни шўх** — бор. Уларнинг ҳар бири катта меҳр билан тилга олинган. Дунё билган, таниган халқлар, шухрат топган жой номларининг тизилиб келгани — **Самарқанду Бухоро, Рукнободу Мусалло** — дилбар самимият, юксак маҳорат билан омухта бўлиб, ғазалнинг жаҳоншумул доврўғини таъминлаган.

ИЛМИ ҒАЙБ

Болалигимизда «мушт кетди» деган ўйинимиз бўларди. Маҳалла болалари бир қаторга тизилиб ўтирардиқ. Ёши каттароқ, доноровимиз бошловчилик қилар, қаторда биринчи ўтирган боланинг қулоғига шивирлаб, бир сўз айтарди. У бола эшитган сўзини ёнидаги ўртоғининг қулоғига шивирлар, ўртоғи ўртоғига айтиб, ўн-ўн беш тилдан ўтгач, охириги бола эшитган сўзини овоз чиқариб айтарди. Бу сўз одатда бошловчи айтганидан тамоман бошқа бир сўз бўларди. Аслида **тошбақа** бўлса, охирида **мошкичирига** айланарди. Маза қилиб кулишардиқ. Бошловчи ким нима эшитгани, қўшнисига нима деганини бирма-бир сўраб чиқарди. Тошбақанинг қай йўсин мошкичирига айлангани маълум

бўларди. **Тошбақа** – **тошчақа** бўлиб, **тошчақа** – **тошчақар** дея тузатилиб, **тошчақар** бировга **бошқача** тарзида эшитилиб, **бошқача мошқача**га айланиб, у ҳам тахрирдан ўтгач **мош қанча** шаклини олиб, яна уч-тўрт юмалаб **мошкичири** бўлгани ажиб хангома эди.

Ўйласам, Сўз оламининг эврилишлари улкан «мушт кетди» ўйини экан. Ҳар калима минглар, миллионлар тилидан ўтиб, баъзан аслиятга мутлақо алоқасиз сўзлар пайдо бўларкан. Биз эсақ шаҳру кишлоқларимиз, минг хил ашёларимиз, дарахту кўкатларимиз номини танитай, асли нима эди, деб юрар эканмиз. Қўқон тўнғизга кон бўлган, Форишнинг номи Париж, Паркент аслида Парикент эди, дея тахминлар қиламиз. Форишга қўшиб Фарғонадаги Боғдод, Самарқанд яқинидаги Мотритга Соҳибқирон бобомиз ном берганлар, Париж, Мадрид, Бағдод шаҳарлари номи билан кишлоқларни атаганлар, дея ривоят тўқиймиз. Ҳақиқат эса тилсим қулфлик сирлар сандиғи ичида яширин, уни аниқлашдан кўра тошбақанинг мошкичирига айланганини билиш осонроқ экан.

Бундай ҳол фақат бизларда эмас, дунёнинг барча тилларида бор. Жуда кўп мамлакатлар, элу элатларнинг номи қандай маънони англатиши, аслида қандай аталгани номаълум. Биз ўзимиз ҳам **ўзбек** деган номимиз қачондан бери мавжуд, асл маъноси нима, тахмин қиламиз холос. Ҳар янги топилган хужжат шаҳарларимиз ёшини улғайтириб боргани каби ҳар янги археологик кашфиёт тарихимиз тўғрисида янги фаразни яратади.

Дейдиларки, халқ ва мамлакат исмининг мазмунини бошқа тиллардан ахтариш даркор. Не-

---

гаки, ном халқнинг ўзига эмас, яқин ва узоқ кўшниларга керак, уларни бошқалардан фарқлаш учун керак. Араблар бошқа ҳамма халқларни **Ажам** деганлар, ҳиндлар учун ўзларидан бошқа барча **Хуросоний** бўлган. Тошкентлик ҳам тошкентлик бўлмаганларни **Анди** атаган. «Ўткан кунлар» да бу тўпори одат ёрқин бадий ифодасини топган.

Биз ўз миллатимиз номини ўзбек деймиз ва ўзига бек бўлган халқ дея талқин қиламиз. Қозоқлар, ўзбек ўз оғам, дейди. Бу ҳикматли сўз ўзбеклар ҳам қадимда кўчманчи чорвадор халқ бўлгани, қозоқ билан ёндош поёнсиз яйловларда от сургани учун айтилган бўлса ажабмас. Ҳазрат Навоий ҳам ўзбекни чўл фарзанди, бағри кенг, содда бир қавм шамоилида суйиб тасвир этганлар.

*Халол она сунидекдур гар ўзбаким тутса
Тобук қилиб юкуниб тўстагон ичида қимиз.*

Тобук қилиш – эгилиш, тавозе кўрсатиш дегани. Тўстагон – қимиз ичадиган ёғоч коса. Бугунда чойхўр дея ном чиқарган ўзбек, демакки, Навоий замонида қозоқ қардоши каби қимизхўр бўлган, кўшни халқнинг ўз оғаси бўлган. **Қозоқчи?** Унинг номи қандай пайдо бўлди? Мирзо Бобур ўзининг қувғинда юрган чоғларини **қозоқ** деган ибора билан баён этган: “Андижонга келгандан сўнг Али Дўстнинг атвори тамом ўзгача бўлди. Менинг била **қазоқлик**ларда ва меҳнатларда бўлгон кишилар била ёмон маош қилиша киришди”. Қазоқлик ва меҳнат – **қочоқлик** ва азоб-уқубат демакдир. Яна бир ўринда: “Тўлун Хожа отлик Бориннинг мардона ва

саромад **қазоқ** йигитларидан эди...” дейилган. **Қазоқ** бу ерда **сахро одами**, кенгликларда юрган **озод одам** маъносида келган. Бу каби ном олган халқлар, қавмлар дунёда бор. Дон, Кубан **казак**лари ҳам қозоққа отдош бўлганлар. **Поляк** дала одами, сахройи дегани. Қипчоқ даштидан Русияга таҳдид солган кўчманчи халқлар ҳам **половец**лар, яъни сахройилар эди. **Украина** – чекка ер, эски ўзбек тилида айтсак, **қир** маъносини билдиради. Бу ўлкада яшаган **гайдамак**лар ўзимизнинг **ҳайдамак** сўзимиздан ном олганлар. Улар ҳам, болқонда озодлик учун курашган **гайду**клар ҳам қозоққа отдош десак бўлади. Руслар **край** деб атаган жами ерларни **қир** десак адашмаймиз. Айтаверсам, дунёнинг ярми қозоқ бўлиб чиқади.

Агар биров сизга Ўзбекистон, Қозоғистон – ўзбек ва қозоқлар тўхтаган **станция**, деса албатта қуласиз. Кулманг. Форсча **истодан** ва **ситон**, инглизча **stand** ва **station**, русча **становиться** ва **стан (полевой стан, летний стан)**, француз тилидан русча орқали бизга етиб келган **станция** ва казаклар яшайдиган **станица** – бари бир ўзакдан чиққан. **Стан** – туриладиган ер, **село** – ўтириладиган ер. Шу ўринда бир савол: **остона** сўзи ҳам **ситон** билан қариндошми? Ундай десак, **дўстона**, **мардона**, **ошиқона**, деган сўзларимиз бор. **Остона** остимизда бўлади! Демак **остона**нинг ўзаги **ост**! Мабодо сиз бу ишончли, мантикли гапга хўп десангиз... янглишасиз. Шоир сўзи ёлғондир, деган қадимги ибора рост бўлиб чиқади. **Остона** ҳам **ситон** ўзагидан. **Ситона** ва **остона** бир сўз.

Остонани биз **бўсага** деб ҳам атаймиз. **Бўсага** қандай сўздан олинган? Бу саволга шоирона жавоб шундай:

Ўпмоққа қўлин бермади, остонани мен зор Ўндим, бўсага бўсага ном олмади бекор. Яъни, ёр қўлидан ўпмоққа борган ошиқ ниятга етолмай, остонасини ўпиб қайтди. **Бўсага** аслида бўса учун, бўсага, асл ўзбекча айтсак, **бўсага** қурилган. Бўса олмоққа келган ошиқ остонани ўпиб кетаверади.

Ситон сўзи аслида санскрит тилидан тарқалган, дейилади. Ҳозир ҳеч ким санскрит тилида гапирмайди. Бу каби умрини тугатган тиллар дунёда кўп. Улар минг-минглаб сўз ва атамаларни ўзлари билан қабрга олиб кетганлар. Бизга Сўз қандай шаклда етиб келган бўлса, шундай айтамыз, қай мазмунни касб этган бўлса шундай қабул қиламыз. Одамзодга аён бўлмаган ва аён бўлмас, биргина Тангри таолога маълум сирлар олами **илми гайб** дейилади. Сўзнинг мўъжизавий дунёси ҳам инсон ақли етмас **илми гайб**дир.

БАРКАМОЛ СОДДАЛИК

Одатда шоирлар маҳорат пиллапояларидан юксалиб, аввал соддаликдан мураккабликка, сўнг мураккабликдан яна соддаликка қараб бордилар. Лекин бу орқага қайтиш эмас. Икки соддалик ўртасида ер билан осмонча фарқ бор. Дастлабки соддалик жўнлик даражасида бўлса, кейингиси баркамоллик саналади. **Шеърим соддаликда шуҳрат қозонган**, деб ёзганда Ғафур Ғулом бадий маҳоратнинг юксак босқичини кўзда тутган.

Ўйласам, тиллар тараққиёти ҳам шундай босқичлардан ўтар экан. Дунёда луғат бойлиги мингта сўзга етиб-етмайдиган ибтидоий қабилалар ҳам, сўз хазинаси миллиондан ошадиган мутараққий миллатлар ҳам бор. Қабила учун мингта сўз етиб ортади, лекин маданияти юксак халқларга миллион ҳам камлик қилиб, бошқа тиллардан сўз оладилар.

Тилларни қиёсий ўрганувчи олимлар сўз қурилишининг соддалигини, қоидаларнинг аниқ ва изчиллигини, истисноларнинг камлигини муайян тилнинг баркамоллиги деб қарайдилар. Бу айни ҳақиқат. Тил тараққий этгани сари чигалликлардан қутулиб борар экан. Шу ўлчов билан торозуга қўйсак, ўзбек тили дунёнинг энг ривожланган тиллари қаторида туради.

Баркамоллик сўз яшашнинг соддалиги, қулайлигидан бошланади. Биз икки сўзни ёнма-ён қўйиб, ортиқча қўшимчаларсиз янги сўз ясаймиз. **Сопол товоқ, темир йўл, кумуш қошиқ, ёғоч оёқ, тахта кўприк, тилла узук**, деймиз-қўямиз. Бошқа тиллардаги каби икки сўз ўртасига воситачи тиркама қўйиб ўтирмаймиз. Инглизларда ҳам сўз яшаш жуда оддий. **Оёқ**нинг ёнига **тўп**ни қўйиб, **футбол** сўзини қурганлар. Ўзбекчада **оёқ тўп** деса бўлади. Лекин рус тилида **нога** билан **мяч** ўзича бириколмайди. Уларни қўшиш учун дастлаб **нога** сўзини сифатга, яъни **ножной**га айлантириш керак. Энди **мяч** сўзининг музаккар ё муанаслигини, мужской ё женский родда эканини аниқлаш лозим. Охирида юмшатиш белгиси бор сўзларнинг ярми музаккар, ярми муаннас. Буни аниқлашнинг қоидаси йўқ. **Мяч ножной** бўла-

---

дими ё **ножная**? Нега **нога** сўзи сифат шаклига кириб **нож** бўлди ва **пичоқ**ка айланди? Билмаган одам билмайди. Бундай мураккабликлар тилнинг безаги эмас.

Биз ўз тилимиздаги соддалик ва аниқлик қадрига етишимиз керак. Бошқа тилларга тақлид қилиб сўз ясаш қоидасини илмий тахрирдан ўтказишга ҳожат йўқ. **Нон дўкони, қўл соати, қор одами, кўз ёши** – ясама сўзлар. Оддий халқ – **қўл соат, нон дўкон, қор одам, кўз ёш** дейди ва ўзбек тили қоидасига риоя қилади. Қоида яратувчилардан кўра тўғрироқ айтади. Ахир **билак узуги, ер ёнгоги** демаймиз-ку. Ҳамма бирдай **билагузук, ерёнгоқ** дейди.

Соҳибқирон бобомиз Амир Темур, буюк те-мурийзода Захириддин Бобур ўз фарзандларига **Шохруҳ** деб, **Ҳиндол** деб исм берганларида туркий ўзбек тилининг ана шу гўзал имкония-тидан заргарона фойдалана билганлар.

Ўзбек тилида отлар ва феъллар жинси фарқланмайди. Сўзларнинг музаккар-муанна-си, эркакча-аёлчаси йўқ. Ҳаммаси бир хил. Бу ҳам сўзлашни осонлаштиради. Мен ўзим шунча йил рус тилида муомала қилиб, ҳали ҳамон родларни адаштираман. Нега день – мужской, ночь – женский родда? Нега октябрь – тёплый, осень – тёплая? Не сабаб дичь – бошқа, со-боль – бошқа жинсда? Мен учун тушунарсиз. Ўз тилимдан қўймасин, дейман.

Биз бирор калимага оддийгина **чи** қўшсак касб-хунар эгасининг номи чиқади. **Ишчи, ёзувчи, ўрмончи, бўёқчи, асалчи** каби. Бундай содда сўз ясаш ҳам барча тилларга хос эмас. Руслар

биз санаган атамаларни **рабочий, писатель, лесник, маляр, пчеловод** дейдилар. Хунар эгаси яшашнинг шакли кўпу аниқ қондаси йўқ. Ҳар бирини ёдлаб олиш керак бўлади.

Биз бирор ишга ё воқеага сабаб бўлган одамни **сабабчи** деймиз. Рус тилида **причина** бор, лекин бу сўздан **сабабчи** ясаб бўлмайди. Шу боис тўй-тантана сабабчисини ярим ҳазил билан **виновник торжества** дейдилар. Бошқа сўз бўлмаса нима қилсинлар?

Жўналиш келишиги яшаш ҳам ўзимизда осон. Ҳамма сўзга тиркаса бўладиган **га** қўшимчамиз бор. Руслар Киевга борсалар **в Киев**, Украинага борсалар **на Украину**, дейдилар. Уйга кетсалар – **домой**, ишга кетсалар – **на работу**, ишхонага эса – **в кабинет**. **Кавказга** бошқа, **Бокуга** бошқа, **далага**, **овга** бир хил, **тоғларга**, **дарёга** бошқа хил, **даволанишга** алоҳида, **шифохонага** алоҳида сўқмоқ орқали борадилар. Бу сўқмоқларда адашиш ҳеч гап эмас.

Киймоқ ва кийдирмоқ кўпгина тилларда бир хил айтилади. Руслар ҳам ҳар икки ҳолатда **одевать** сўзини ишлатадилар. Бизлар ўзимиз **киямиз**, бошқага **кийдирамиз**, иккинчи одамга айтиб учинчи одамга **кийдиртирамиз**, ҳатто уч кишини ўртада восита қилиб тўртинчи одамга **кийдиртиргизамиз**. Қани бу ишни бошқа исталган тилда бир сўз билан айтиб кўринг-чи! Овора бўласиз!..

Бу сўзларни сиз ўзбек тилига тенг келадиган тил йўқ экан, деб тушунманг. **Муҳокаматул лугатайн** ҳам бундай мақсадда ёзилмаган. Баҳсимиз она тилимизнинг кенг имкониятлари

тўғрисида, ҳеч бир тилдан кам эмаслиги устида бормоқда. Очигини айтиш керак, луғат бойлигида биздан устун, сарфу наҳви бизникидан мукамал тиллар бор. Абдулла Қодирий **меҳробдан чаён** иборасини русча шаклдан олган. Ўзбекчада **меҳробдан чиққан чаён** бўлиши керак эди. Биз ҳеч вақт **қишлоқдан одам**, ёки **тандирдан патир** демаймиз. **Қишлоқдан келган одам**, **тандирдан узилган патир** деймиз. Лекин сўзнинг энг яхшиси энг қисқаси бўлади. Рус тилидаги шакл қисқароқ ва соддароқ бўлгани учун Қодирий бобога маъкул келибди. Улуғлар қўйган қадам албатта ўзининг издошларини топар экан. **Меҳробдан чаёнга тақлидан ён дафтардан кўчирма**, **қишлоқдан хуш-хабар**, **яхшидан ибрат** каби сарлавҳалар қўямиз. **Мозийдан садо** номли журналимиз бор. Пушкиннинг машҳур шеърини **Қуръондан иқтибос** деб таржима қилганмиз.

Ўзбек тилининг яна бир фазилати – маънодош сўзларга бойлиги. Бошқа бир муқобили йўқ калимани топиш қийин. Бу сифат илмда тавтология деб аталувчи меъдага тегадиган қайтариқларнинг олдини олади. Ҳозиргина **сўз** деган сўзни такрор айтмаслик учун **калима** дедик. **Сухан** десак ҳам бўлади. Бошқалар, масалан, тил мавзусида рисола ёзсалар, **тил** деган сўзни жонга теккунча қайтарадилар. Чунки уларда бу тушунчани билдирувчи бошқа истилоҳ бўлмайди. Биз **тил** ҳам, **лисон** ҳам, **забон** ҳам дейишимиз мумкин.

Тилимизда шаклдош сўзлар ҳам бисёр. **Тур** сўзида юз тур маъно ва маъно ранглари бор. Ўрнингдан **тур**, жойингда **тур**, сўзингда **тур**,

---

хали шошмай **тур**; маҳсулот **тури**, **тур**лича ҳолат, **тур**ланадиган одам; мусобақанинг биринчи, иккинчи **тури**; **Тур** тоғи; сарфу нахв истилоҳи – **тур**ланиш ва тусланиш... Ёки **бор** сўзининг рангинлигига қаранг! Мактабга **бор**, вақтинг **бор**, неча **бор** айтдим... Мумтоз адабиётда **бор** сўзининг **юк** маъноси ҳам бор. **Бори дил** деб дил юки, қалб изтироблари айтилади. Сарой маъмурлари **бор аҳли** дейилади. **Бор – мевани** ҳам, **ижозатни** ҳам, **ёғдирувчини** ҳам англатади. **Зулфи анбарбор** деганда хушбўй анбар таратувчи сочни тушунамиз.

Бир сўзда кўп маъно бўлса тилнинг шираси ортади. Чиройли сўз ўйинлари қилиш, аския айтишга имкон беради. Бундай нозик маъно товланишлари зукко одамларга завқ бағишлайди, шеърятда ийҳом санъати, туюқ санъатини ҳосил қилади. Мирзо Бобур: **Нечаки бориб эшигига бор топмадим**, деганда **бор** сўзининг тўрт маъносини кўзда тутган. **Эшигига бориб** деганда **бор – бормоқ** феълининг ўзаги, **бор** топмадим, дегандаги **бор борлик**, **мавжудлик** ифодаси. **Бор топмадим** иборасининг яна бир яширин маъноси – **ижозат топмадим**, **рухсат олабилмадим**. Байтда ошкор айтилмаган, фақат кўзда тутилган яна бир маъно – **нечаки бориб** ибораси **нечаки бор** қисмида яширилган. Бу ўринда **нечаки бор – неча марта** мазмунида келади. Ошиқ маъшуқа эшигига неча **бор борди**. Ёр хар гал уйда йўқ бўлади, **бор** топиб бўлмайди. Кўрмоққа ижозат, яъни **бор** олиш ҳам имконсиз. Чунки ёрнинг ўзи **бор** эмас. Бундай санъат имкони ўзбек тилидек бой ва рангин тилдагина бор.

Ўзбек тилининг яна бир қулайлиги – кўплик яшашнинг осонлиги. Рус тилида **дед – деды, отец – отцы, мать – матери, брат – братья, сестра – сёстры, ребёнок – дети** шаклида кўпайтирилади. Мана сизга биргина яқин қариндошлар ичидаги кўплик шакллари. Бу хил усуллар кўп, лекин умумий қоида йўқ. Ҳар бир ҳолатни ёд олиш керак. Араб тилида ҳам шу мураккаблик бор. **Фанлар – фунун, олимлар – уламо, набийлар – анбиё, хаёл – хаёлот, султонлар – салотин, қаламлар – ақлом, туркманлар – тароқима** кўринишида жам бўлади. Уларнинг барини ёд олиш араб тилини ўрганувчиларга осон эмас. Ўзбеклардаги битта **лар** шоҳу гадога баробар.

Тилимиздаги яна бир енгиллик шуки, саноғи айтилган нарсаларга кўплик белгиси **лар** қўшилмайди. Бу мантиқан тўғри, чунки саноқнинг ўзи кўпликни ифода қилади. Рус, инглиз тилларида саноғи маълум нарсаларга ҳам кўплик белгиси қўйилади. Бу икки тил таъсирида бизларда ҳам **ўнта китоблар, ўн иккита курсилар** дегувчи чала муллалар пайдо бўлди. Бу ҳол ўз она тилининг фазилатини билмаслик, менсимасликдир.

Дунё тилшунослари эътироф этган, соддаликда буюқ, бойликда уммон тилимиз бор. Унинг ижодкори донишманд халқимиз, элнинг минг йиллар давомида етиштирган улуғ олимлари, шоирлари, закий фарзандлари. Бу улкан бойлик бизники, қонуний мерос эгаси биз бўламыз. Биз миллионерлармиз. Бу хазинани асраб кўпайтирмақ ҳам, соғурмоқ ҳам мумкин. Очиғини айтганда сўнгги юз йил ичида тил бойлигимиз соғурилди.

Бир замон сафарда, турли миллат адиблари жам бўлган даврада, **до свидания** сўзининг ўзбекчаси нима бўлади, деган саволга **чао** дея жавоб қайтариб дўстларимни кулдирган эдим. Ўша вақтда, дарҳақиқат, **чао** бутун дунёда удум бўлган, инглиз ҳам, хитой ҳам, ўзбегу қозок ҳам **чао** деб хайрлашар эди. У жавобим ҳазил эди холос. Энди қардошлар даврасида бу хил саволдан чўчийман. Кўпгина ривожланган тилларга таржима бўлган халқаро атамалар ўзбекчада йўқ. Жуда узоқ вақт ҳоким бўлган, ҳозирда ҳам ўрнини бўшатмаган кўзқараш, яъни бундай истилоҳларни таржима қилиб ўтириш керак эмас, деган ғоя тилимизнинг бой имкониятларини йўққа чиқариш демакдир. Нега арабчага, немисчага, русчага таржима қилинган атама ўзбекчада бўлмаслиги керак? Руслар оксиген, водород, аэроплан каби сўзларни аллақачон кислород, водород, самолёт қилиб олганлар. Биз дангасалар эсак русчадан кўчирганмиз-қўйганмиз.

Истиқлол билан бирга ўзликни тиклаш замони келди. Тил – ўзликнинг бош белгиси. Ўз қадрини билмаган ўзганинг қадрини билмас, деган ҳикмат бор. Биз ўз она тилимиз қадрига етсак, араб тилининг бойлиги ва мукамал қурилишини қадрлаймиз, форс тилининг нафосати ва гўзаллигидан баҳра оламиз, инглиз, рус тилларининг қудратини ҳис қиламиз. Уларни чуқур ўргансак рақобат тўла бу оламда бамайлихотир қадам ташлаймиз.

НАРХИ НАВО ВА ОБУ ҲАВО

Биз **наво** сўзининг биргина маъносини биламиз. Ҳазрат Навоийга тахаллус бўлган **куй, қўшиқ, оҳанг**ни тушунамиз. Дарҳақиқат, **наво** аксар шу мазмунда келади.

Бир вақтлар «Муштум» журналининг, **нарх-наво**ни қандай тушунтирасиз, деган саволига шундай ҳазил жавоб берилган эди:

*Наво – қўшиқ, мусиқа, оҳанг,
Нарх маъноси – баҳо бўлади.
Нархни кўриб ашула айтсанг,
Ўшанда нарх наво бўлади.*

Бу аскиянамо жавоб **наво** сўзини фақат бир маънода тушунувчиларга ҳам қаратилган ҳазил эди. Аслида, **нарх-наво**нинг ашулага алоқаси йўқ. Хаёт учун зарур бўлган нарсалар мажмуи ҳам **наво** дейилади.

*Навосиз улуснинг навобахши бўл,
Навоий ёмон бўлса, сен яхши бўл!*

Сиз кўп бор эшитган бу байтдаги **наво** айнан шу мазмунда. **Навосиз** улус – эҳтиёжманд халқ. **Бенаво** ҳам шу. **Навобахши** бўлмоқ – бенаволарга нажоткор бўлмоқдир. Улуғ шоир ва давлат арбобининг ўз укаси Дарвешалига қилган насиҳати юксак инсонпарварлик тараннуми бўлиб қалбларимиздан жой олган.

Нархи наво – фақатгина лозим нарсалар баҳоси эмас. У кенг тушунча – бозорнинг аҳволи, қимматчилик ё арзончилик белгиси, халқнинг турмуш даражасига кўрсаткич.

Наво сўзи тўғрисида бир офиз сўз: Бу калиманинг маънолари кўп. **Тартибу интизом, ризқу емак, лашкару қурол, бойлигу равнақ, фарзанду авлод, сабру шукрона, туҳфаю садақа, тутқунлигу занжир...**

Ҳофиз Хоразмийнинг шундай байти бор:

*Фақр йўлига бос қадам, изла навони дам-бадам,
Хони жаҳонда чулки йўқ ҳеч наволага наво.*

Биринчи сатрдаги **наво** – **сабру шукрона** маъносида келган бўлса, иккинчи сатрдаги **наво** – **равнақ**ни билдиради. Шоир айтмоқчики, эй инсон, бойликка ружу қилма, фақирликка сабр қил, шукрона айт. Бу дунё дастурхонидан еган луқманг – наволанг сенга руҳий равнақ, камолот келтирмайди.

Донишманд халқ **нарх** ва **наво** каби икки сўзни қовуштириб учинчи сўз ё атама ясашга омил. **Дарсга хона, сутга чой, тузга сув, пахтага иш, қўлга рўмол, носга қовоқ, намозшомга гулни** шундоққина ёндош қўйиб **дарсхона, ширчой, намақоб, пахтакор, дастрўмол, носқовоқ, намозшомгул** ясалган.

Худди шундай **сув** билан **ҳаво** бирикиб русча **погода**, инглизча **weather** маъносидаги **об-ҳаво** сўзи пайдо бўлди. Дарҳақиқат, об-ҳаво сув билан ҳавонинг ҳолати, ҳаракатига боғлиқ тушунча. Намлик, ёғин-сочин, оқар сув, денгиз ҳамда ҳавонинг иссиқ-совуқлиги, шамолнинг кучи об-ҳавони белгилайди.

Бобур Мирзонинг **об-ҳаво** сўзи гўзал шеърин санъатга айланган шундай байти бор:

---

*Оҳу ёшимдин ортадур заъф, эй табиб,
Билдим, ярашмас эмди бу обу ҳаво манга.*

Яъни, йиғлаб кўз ёш тўкканим, оҳ урган-ним сайин заифлигим ортиб бормоқда. – Кўз ёш тўкишда сувга, оҳ тортишда ҳавога ишора бор. – Демак, бу сув, яъни об ва ҳаво менга тўғри келмай қолди, дейди шоир ва кўз ёш, оҳу фарёднинг фойдасизлигини айтиш билан бирга Ҳиндистоннинг об-ҳавоси ўзининг соғлиғига ярашмаслигига ҳам ишора қилади. Коса тагида яна бир нимкоса бор. Маълумки, дарди офирлашган беморга табиб, об-ҳавони ўзгартиринг, дейди. Шоир қалбидаги юрт соғинчи, айрилиқ дарди, об-ҳавони ўзгартириш орзуси ҳам байтда ўз ифодасини топган. Мана бу сатрлар ҳам Мирзо Бобурники:

*Қовун бирлан узумнинг ҳажридан кўнглимда гам
ҳар су,
Оқар сувнинг фироқида кўзимдан гар дам
оқар су(в).*

Ҳиндистон меваларга бой, лекин ҳеч бири қовун билан узумнинг таъмини бермайди. Бу ҳақда «Бобурнома»да ҳам айтилган. Шоир қовун ва узум воситасида ўз она юртининг бекиёс табиати ва иқлимини таърифлайди ва қалб соғинчини изҳор қилади. Байтда ҳар томон маъносидаги **ҳар су** билан **оқар су** (сув) ёндош келиб ажиб шеърий санъат – ийҳом пайдо бўлган. **Оқар сув** билан кўзимдан **оқар сув** ибораларида **оқар** сўзи бир ўринда сифат, яна бир ўринда феъл.

Биз нархи наво билан обу ҳаво истилоҳларининг маъзини чақишга ҳаракат қилдик. Тилимизнинг

сўз яшаш имконлари устида фикрлашдик. Гапни шу ерда тугатсак ҳам бўларди. Лекин об-ҳавонинг инглиз тилида **weather** деб аталиши менга бошқа бир сўзни эслатди. Ҳавонинг ҳаракати рус тилида **ветер** дейилади. Бу сўз **weather** билан қариндошми? Ва ё фалак маъносидаги **сунепхрнинг sphere, сфера, атмосфера, стратосферага** алоқаси борми? Бу саволларга жавобни инглиз, рус тилларини сув қилиб ичиб юборганлар берсин. **Фурдавс** билан **paradise, ситора** билан **star, йўғурт** билан **yogurt** эгизак эканини ўзимиз ҳам биламиз. Жаҳон тилларида туркий, форсий калималар тўлиб ётибди. Биз турли тўқималар билан уларни кўпайтиришимизга ҳожат йўқ. **Граммни – гирромга, матрасни – мадрасага** боғлаб маъно чиқараман, десак бошқаларга кулгу бўламиз. Яқинда бир ўртоғимиз янги гап топиб келди: Аргентинани ўзимизнинг **аргин** деган уруғимиз очган эмиш. **Аргентина – аргин тинган** жой экан. Бу кашфиётга жавобан бошқа бир дўстимиз қочирим қилди: – Гапинг тўғри. Бу юртдан чиққан **Марадона** ўзимизнинг **Мардон** бўлади. **Чили** – чиллакидан, **Куба** – **Кувадан** олинган. Яна биров, **Аляска** ҳам ўзимизнинг сўз, сафарга чиққан ўзбек, қаёққа кетаяпсан, деган саволга – **олисга**, деб жавоб берган, ўша **олисга – Аляска** бўлган, деди. Аския пайрови уланиб кетди. – Бизнинг қишлоқдан Фафир ва Амир деган ака-ука сайёҳлар чиққан, – деди яна биров, – Икковлон йўлга чиқиб, Фафир ака борган ер – Фафрика, Амир ака етган ер – Америка бўлган. Африка аслида – Фафрика эди.

У ерлилар F ни айтолмаганлар. – Ўша куни ҳазил-ҳазил билан дунёни эгаллаб қўйдик.

Бу ҳикояни айтишдан мақсад, биз қилган айрим тахминлар ўша пайровга ўхшаб кулгили эмасмикин? – *Ветер* билан *weather, cunexp* билан *сфера* тамоман бошқа сўзлар бўлса-чи? Яна бир суҳбатимизга нуқта эмас, савол белгиси қўйиб тугатдик.

ХОТИН ТИЛИ

Устоз Абдулла Қаҳҳорнинг олима ва таржимон, мумтоз шеърятнинг ҳассос билимдонни Қибриё Қаҳҳорова билан бирга кечирган ҳаёти, ижодий ҳамкорлиги ўзи бир тарих. Бу меҳмондўст хонадон ўзига хос ёзувчилар уюшмаси эди, ижодкорлар билан ҳамиша гавжум бўларди. Устоз вафотидан кейин ҳам бу анъана давом этди. Абдулла Қаҳҳор чироғи ўчмади, бу азиз даргоҳдан қадамимиз узилмади. Қутлуғ хонадон ўз эгаларидан кейин ҳам ҳувуллаб қолгани йўқ. Уй-музей хануз мухлислар билан, бу икки ижодкорни кўрган ва кўрмаган шогирду муҳиблар билан тўла.

Абдулла Қаҳҳор билан Қибриё Қаҳҳорованинг турмуши оддий эр-хотинлик муносабатидан юксакроқ эди. Кўнгил яқинлиги, ижодий ҳамкорлик ўз йўлига. Икки сўз устасининг суҳбатлари лутфга, тугилмаган гапларга, гўзал қочиримларга бой бўларди. Абдулла аканинг тагдор гапларига Қибриё опанинг назокатли жавоблари бизга ҳам завқли, ҳам ибратли эди.

Қибриё Қаҳҳорова эсдаликларидан:

«Турмуш деганнинг аччиғи ҳам, чучуги ҳам бўлади. Эрим умрида мени уришмаган, каттик сўзламаган, дегувчи хотинлар бекорнинг бештасини айтибдилар. Сизлар Абдулла акангиз билан ширин суҳбатларимизни кўргансиз холос. Қахҳорнинг қахрини сиз билмайсиз. Мен билганман. Эшитадиганимни эшитганман. Лекин Абдулла акангиз жаҳли чиққанда ҳам сўзни тобига келтириб, чийратма қилиб айтарди. Уйда тожикча гаплашардик. Мен ўзим тожик бўлганим учун, Абдулла акангиз Кўқонда ўрганган тожикчасини эсдан чиқармаслик учун. Кунлардан бир кун мен, хотин киши эмасманми, иззат талаб бўлиб, гинахонлик қилибман. У кишининг жавоби кулоғимдан кетмайди: – Яна нима қилай? Ҳамма хотинини **сен** деганда мен **сиз** десам, **она тилимни қўйиб хотин тилида гапирсам**, бундан ортиқ иззат қайда бор?.. – Шу гапдан кейин мен қайтиб истиғно қилмайдиган бўлдим».

Устоз Қахҳорнинг **хотин тили** деган ўткир ибораси мени кўп хаёлга толдирди. Шу ибора билан боғлиқ ходисалар, ривоятлар, шеърӣ сатрлар ёдимга келди. Хаёлим дунёни кезиб чиқди. **Хотин тили**. Улуғ адиб бу лутф билан **она тили** деган сўзнинг азиз ва мўътабарлигини ҳам, аёлга эҳтиромнинг юксак мақомини ҳам гўзал ифода қилган. Гап фақат тожик тили устида эмас, кўнгил устида, эркак ва аёлнинг бир-бирини англаши устида бормоқда. Бу осон иш эмас. Хотин тилини англаш турмушнинг энг оғир ва мураккаб муаммоси, тирикликнинг мангу ечилмас жумбоғидир. Холиқи олам аёлнинг жинси ва жисмигина эмас, тафаккур тарзини ҳам бошқача яратган экан.

Эшитганим бор, дунёнинг қадам етмас узок оролларида яшовчи бир қабиланинг эркаклари бошқа, хотинлари бошқа тилда гаплашар, бир-бирларини тушунмас эканлар. Эркакнинг хотин тилида, аёлнинг эркак тилида гапириши уят ҳисобланар экан. Ўзаро муносабат фақат имо-ишора орқали экан. Буни эшитиб аввал ҳайрон бўлгандим. Маданиятдан узок, ибтидоий қабилда, дегандим. Кейинроқ ўйласам, дунё тамаддуни етиб бормаган ўша қадам етмас ернинг халқи донишманд одамлар экан. Эркак ва аёл ўртасида ўтли нигоҳ, сирли имо, диллар талпинишидан бошқа яна қанақа гап-сўз бўлиши мумкин? Тилларнинг гаплашганидан юракларнинг тиллашгани минг бора авло эмасми?

Эр-хотин ўртасида меҳр – кўз орқали, мо-жаро – сўз орқали бўлар экан. Севишганларда гап кам, термулиш кўп бўлади. Турмуш кургач, гаплашиб оладиган масалалар чиқади. Кўргиликлар шундан бошланади. Бошимизга не бало келса, тилдан келади.

Ўша ибтидоий қабилга ҳавас қилдим. Қадим замонларда бизда ҳам шундай донишмандлик бор эди. Хотин билан гаплашиб ўтирган эр кишини **хотинчалиш** дейиларди. Эр хотиннинг, хотин эрнинг отини айтиб чақирмаган. Чорлаганда фарзанд номи, зарур гап бўлса фарзанд тили восита бўлган. Аёл кўзидаги ҳаё, эр кўнглидаги меҳру шафқат барча муҳокаманинг ўрнини босган. Биз шундай муносабатга гувоҳ бўлган, «колоқ»лардан қолган авлодмиз. Эр-хотин ўртасида тилсиз муомалани олис ороллардан қидириш шарт эмас, ўзимизнинг чекка қишлоқларда хали ҳамон йўқолиб кетмаган.

Ўзбек тилида эркаклар тилга олмайдиган, фақат аёлларга хос сўзлар бор. Булар асосан нозу карашма, эркалик билан боғлиқ сўзлар. Фақат аёлларга хос қарғишлар ҳам борки, йиғса китоб бўлади.

Ўн тўққизинчи асрда яшаган маърифатпарвар шоира Осима Хоним эрдан зорланган хотин тилидан шундай сўзларни шеърга солган:

*Илоҳи, дарбадар юрган ватансиз жонни ер ютсун,
Ҳамиша уйда ётган беҳунар ҳайвонни ер ютсун.
Жаҳону осимону жумла мофиҳони фаҳм этмас
Ўлукмас ё тирикмас бисмили нимжонни ер ютсун.*

*Емак-ичмак, фалон қилмоқ, жаҳонни кори шулдир деб
Шароби гафлат ичган беҳабар нодонни ер ютсун.*

*Хотинлар сўзи бўлса гарчи маънан бегубор олтун,
Қулоқ солмас жамоди маҳздек қотгонни ер ютсун.*

*Надоматдур биза ўлгунча нодон эрлара кетмак,
Бизи ҳайвон каби боғлаб семиртиргонни ер ютсун.*

*Ўқув билмас, ёзув билмас, яна дунёни фаҳм этмас,
Бу аҳмақдин туғулгон бахтсиз ўғлонни ер ютсун.*

*Узун тўн, катта салла, кирмаган ҳаммома умрида,
Сасиб битган қаро кўйлак била иштонни ер ютсун...*

*Гирифтори ҳавои нафс ўлуб шайтонга алданган,
Боқолмай қарзга ботуб, уч хотун олгонни ер ютсун.
Қилиб дорию дармон, бел букулган чоғда айш истар,
Ҳалокатларни тавлид айлаган дармонни ер ютсун...*

*Фаройибдур жаҳоннинг кори сартосар назар солсанг,
Ямон эр бирла кўрган роҳати давронни ер ютсун.*

Кичкина луғат: **Мофиҳо** – дунёда бор нарса-салар. **Жамоди маҳз** – бу ўринда қурук

кесак маъносида. **Тавлид** – туғдириш, дунёга келтириш.

Ер ютсин деган сўзни фақат аёл айтиши мумкин, фақат қизу жувонларга ярашади. **Хотин тили**нинг ҳатто қарғишида ҳам назокат бор. Нозу карашмали сўзларини айтмаёқ кўяй. Бошқа ҳеч бир тилда бўлмаган тотли, жозибали калималарни эшитиш бизларга насиб қилган. Айниқса Хоразм қизларининг ишвали сўзлари ҳеч бир таърифга сифмас. **Жоним сиза**, деру жон олар, ўлдиради **ўлмагайсиз**, деб. Олтмишинчи йилларнинг бир девона ёш шоири айтган экан:

*Тинглайман кўп ўзбек сўзларин
Хоразмча талаффузини.
Хуш кўраман у ер қизларин
Кўйсангиз-а, деган сўзини.*

*Улар буни айтса мулойим,
Тилларидан шакар тўкилар.
Хоразмлик қизларни доим
Кўйсангиз-а, дегизгим келар.*

Ўша ҳаваскор шоир улғайиб, ёши бир жойга борганда ҳам дилидаги завқини йўқотмабди, замона йигитларига насиҳат қилиб, уларнинг қулоғига бир сўз айтган экан:

*Қиз боланинг рост гапи оздир,
Ёлгонлари бисёр, адашма.
Тегманг менга дегани ноздир,
Нари туринг, деса карашма.*

*Ишва билан, қуриб кетинг, дер,
Кўнгилга ҳеч қаттиқ олмагин.
Ўлинг, деса яшнаб юрабер,
Қочинг, деса қочиб қолмагин.*

Хеч гул борми ахир тикансиз?
Тиканига фидо қилгин жон.
Бир кун айтар: Ёмон экансиз,
Маъноси – сиз энг яхши инсон!

ДАСТУРХОН

Даст – **қўл** эканини биламиз. Лекин бу форсий сўзнинг бошқа кўп маъноларидан ҳаммамиз ҳам хабардор эмасмиз. Ўзимиз **ўнг қўл, чап қўл, қўли баланд, қўлбола, қўли гул, қўл қўймоқ, қўлламоқ...** деганимиз каби **даст** ҳам рангин калима. **Даста, дастак, дастгоҳ, дастёр, дастхат, дастпеч, забардаст** – булар фақат қўл маъносига туташ сўзлар. Бу суҳаннинг **тараф, аҳвол, хил, нав, ғалаба** каби мазмунлари бор. **Куч-қудрат, амал-мартаба**ни ҳам ифода қилади. Бундан ҳосила бўлиб **дастур** атамаси вужудга келган.

Дастур – қоида, йўл-йўриқлар мажмуи. Биз бу кунда уни ана шу маънода тушунамиз ва ишлатамиз. Эски замонда шоҳ фармонлари асосида бундай қоидаларни тайёрловчи **вазир**ни ҳам **дастур** деб атаганлар. Агар сиз Туркияда ишланган «Муҳташам юз йил» кўп қисмли фильмини томоша қилган бўлсангиз, шоҳ ва шаҳзодалар ташрифи чоғида жарчи – **Дастур!** – деб ҳаммани огоҳ қилади. Улуғлар олдида ўзни қандай тутиш **дастур**да белгиланган ва бу **дастур**ни ҳамма билган.

Хон эса бугунги тилимизда – **стол**. Отабоболаримиз чордана қуриб ўтирганлари учун бизнинг столимиз пастроқ қилиб ясалган. Уни

хонтахта ҳам дейилади. Назаримда, **подшо** маъносидаги **хон** сўзидан фарқлаш учун шундай аташган. Аслида бу сўзлар араб хатида икки хил ёзилган. **Столни** англатувчи **хон** – **хавон** деб битилган ва **хон** деб ўқилган. Бамисоли **Хаворазм** ёзиб **Хоразм** ўқилгандек.

Дастур билан **хон** нима эканини билган киши **дастурхон**нинг маъносини сизга тушунтириб бера олади. Стол тузаш тартиб-қоидаси **дастурхон** бўлади деб айтиши мумкин. Лекин сиз бунга ишонманг. Негаки, **дастурхон**нинг **дастурга** ҳеч бир алоқаси йўқ. Аслида бу сўз – **дастурхон**.

Дастор деса биз фақат **салла**ни тушунамиз. Йўқ. **Дастор** ҳам **рўмол** сингари бир бўлак матони англатади. **Даст** – **қўл**, **рў** – **юз**, **мол** – **мато**. Уч сўзни қўшса – **дастрўмол**. Кичкина рўмол **рўмолча** дейилгани каби кичик дастор **дасторча** дейилади. Бу сўз кўпроқ **белбоғ** маъносида келади. Ўзбекнинг тўни – тўшаса – кўрпача, устига ёпса – кўрпа, бошига қўйса – ёстик бўлганидек, **дастор** ҳам бошга ўраса – салла, қўл ювса – сочик, ибодат қилса – жойнамоз, ёзса – дастурхон, ўлса – кафанлик бўлган.

Бу ибтидоий маълумот **хонни** ҳам, **дасторни** ҳам билмайдиган ёшлар учун. Ўзим тенгилар, шу ҳам гап бўлдими, деб кулмасинлар. Мен ҳаммага гап ўргатиб, бундан буён **дастурхон** эмас, **дасторхон** деб айтинг, демоқчи эмасман. Агар тилимиздаги барча сўзларни асл тарихий илдизларига қайтарамиз, талаффузини тўғрилаймиз, десак бирорта бутун калима қолмаса керак.

Сўзлар, товушлар ўзгариши – ҳаётий жараён. Биз **дастурхон** деймизми, ё **дасторхон** атаймизми, қайсар халқ ўзи билганини, ўзига қулайини айта беради. **Дастархон** сўздан бир ҳарф ташлаб **дастахон** дейди. Тўғри қилади. Чунки **дастурхон** дейишдан кўра **дастархон** дейиш маъкулрок. **А** ва **О** товушларининг алмашуви тилимизда азалдан бор, қоидага кирган. **Р** товушининг юмшатиб айтилиши, ёки тушириб қолдирилиши эса фақат ўзбек тилига хос эмас. Айниқса инглизлар бу товушни ёзсалар ҳам оғзаки нутқда кўпинча талаффуз қилмайдилар.

Қоида, йўл-йўриқ маъносидаги **дастур** сўзи тилимиздан мустаҳкам жой олаётгани қувончли ҳол. Бу йўлда собитқадам бўлишимиз керак. Лекин тилимизни тозалаймиз деб, халқаро атамаларни ялпи суриб чиқариш ҳам тўғри келмас. Улар ҳам янги замонда топган бойлигимиз. **Инсон** деган сўз ёнида **одам, башар, одамзод, жон, шахс, зот, банда** каби атамаларимиз турганидек, **дастур** ёнида **программа, муаммо** ёнида **проблема, атама, истилоҳ** қаторида **термин** ҳам бўлса, **арава, улов, маркаб** билан ёндош **транспорт** ҳам кунимизга яраб турса, ўзбекча айтганда, тешиб чиқмайди.

Маънодош сўзларнинг ҳеч бири ортиқча эмас. Улар бир-бирига, ё сен тур, ё мен турай, демайдилар. Тилимизда фаол ишлатилган **дорилфунун** калимаси бор эди. **Университет** деган сўз турганда **дорилфунунга** нима бор, дея уни қувғин қилдилар. Аслида университетни дорилфунун – фанлар уйи дейиш хато эмас эди.

Расмий истилоҳ баҳсини қилмай, лекин адабиёт учун, айниқса шеърят учун бу гўзал сўз аъло даражада хизмат қилиб турган эди. **Дорилфунуним** деб шеърлар ёзган эдик, кўз олдимизда бу сўз архаизмга айланди-қолди.

Такрор айтай, мақсад зинҳор ба зинҳор мавжуд халқаро атамалардан воз кечиш эмас. Фақат бор сўзларимизни йўқотмасак, хазинамизни со-вурмай, тўлдириш йўлидан борсак, дейман. Араб, форс тилларидан баҳраманд бўлиб ютқизмадик. Уларга қарши ялпи кураш очиб хароб бўлдик. Турк қардошларимиз ҳам бу кўргиликни бошдан кечирганлар, афсусларини яширмайдилар.

Вазифа сунъий руслаштириш сиёсати нати-жасида тилдан суриб чиқарилган, унутилган бойлигимизни тиклашдир. Тиклаганда ҳам ҳар томонлама ўйлаб, мантиқ асосида етти ўлчаб бир кесганимиз яхши.

Биз ёзув қуролимизни **ручка** деймиз. **Қалам** деб русча **карандаш**ни айтамыз. Аслида **ручка**ни **қалам** десак тўғри бўлади. Чунки **қалам** – **кесмоқ** сўзидан олинган. Қамишни кесиб **қалам** қилинган ва уни сиёҳга текизиб хат ёзилган. Демак, сиёҳли ёзув қуроли – **қалам**. Биз **қалам** дейдиган **карандаш** ҳам асл туркий атама. Русча луғатларнинг барида бу қайд этилган. Фақат аслиятни биров **қоратош** деса, биров **қоринтош** дейди. Биз ўз сўзимизни қайтариб олсак ёмон бўлмасди. Лекин амалда бу қийин иш. Шунинг учун иккала ёзув қуролни **қалам** деб айтсак, хато бўлмас. **Карандаш қалам**ни ҳам учини очиш учун кесилади, яъни **қалам** қилинади.

Балки **хон** деган сўзимиз ҳам вақт келиб **стол**нинг ўрнини олар. Ахир у қисқа ва гўзал сўз. **Қўқон хони, Хева хони** билан адаштириб юбормасмиз. Биз **тур** ва **бор** сўзларининг олти-етти маъноларини айтиб, бир сўзда кўп маъно бўлса тилнинг безаги, дедик. Икки маънодаги хон ҳам аския мавзуси бўлса ажабмас. **Хонимиз хонларча безатилган**, десак, ёки хазилкаш дўстимизни столга таклиф қилиб, **хон ҳузурига марҳамат**, дея лутф қилсак, ҳам чиройли, ҳам ўзбекча бўларди.

Ҳазрат Навоий **хон** сўзини ҳам ясатилган **стол**, ҳам **неъмат** маъносида ишлатганлар. **Стол** тушунчаси кўп тилларда фақат ёғоч ашё эмас, ризқ маъносини ҳам англатади. Хон ҳам шундай. Ҳазратга кулоқ тутинг:

*Хони ҳусн ул юз, намакдон огзидур, ул хон аро
Нутқи шўрангездин пайдо намакдонида туз.*

Ёр чехраси неъмат тўла хон, оғзи хон устидаги намакдон, туздон, жонга ғавғою офат келтирувчи сўзи эса ўша туздондаги туз. Қарангки, Навоий замонида ҳам гўзалларнинг тили аччиқ, сўзи нордон бўларкан. Чиройли қочирим баробарида ғавғо маъносидаги шўрангез билан туз ажиб шеърӣ санъатга айланган. Яна бир ўринда Ҳазрат айтадилар:

*Қўйки, ул юз хонига наззора айлай тўйғуча
Ким, кўзум бўлмиш бу қаҳти ҳусн айёмида оч.*

Маъноси: Ул гўзал юз неъматига бир тўйиб олай, қўйиб бер, чунки жамолини кўп замон кўр-

май, ҳусн камёблигидан, висол қаҳатчилигидан кўзим оч.

Хон сўзини ҳар қанча тарғиб қилмай, биламанки, у дарҳол тилимизга сингиб кетмайди. Киши умрида татиб кўрмаган таомни ейиши қандоқ қийин бўлса, умрида айтиб кўрмаган сўзни айтиши ҳам шундай мушкул. Бирини кўнгил тортмайди, бирига тил келмайди. Лекин она тилимизга ўзбекча сўзларни олиб кириш фақат кўнгил иши эмас, бурч ҳамдир. Бурчни адо этишда эса уятчанликка ўрин йўқ. Миллий, ватаний иш шахдамлик, жасорат ва мардликни талаб қилади.

ТАҚДИМ

Зариф инсон Сўз кадрига етади. Сўзнинг мағзини чақиб, туб илдизини кидиради. Инсонни улуғлайдиган, уни қаро ердан осмони фалакка кўтарувчи фазилат баҳрамандликдир. Ўз она тилини севмаган, тил замирида ётган тарихни билмаган, қизиқмаган одам баркамол саналмас. У ким, қайси юрт ва қайси миллатга мансуб эканидан, ўз она тилининг бою камбағаллиги, майин ё дағаллигидан қатъий назар. Ўз тилинг ўз ватанингдек азиз, ўз онангдек табаррук.

Расул Ҳамзатов авар тилида гапирганда эшитиб хайратга тушганман. Қойил қолиб эмас, шу тилда ҳам шеър ёзиб бўладими, деб ёқа ушлаганман. Икки авар сўзлашса, ўдағайлашяпти, деб ўйлайсиз. Тишда ёнғоқ чаққандек қарсиллаган, тош йўлда арава югургандек тарақлаган овозни эшитасиз. Лекин авар ўз тилини севади. Улуғ шоирлари бу тилда ўлмас шеърлар ёзиб қолдирганлар.

Ўзбек тилим бошқаларга қандоқ, билмайман, лекин мен учун дунёда энг бой, энг гўзал, энг баркамол тил. Ўзбекча гапириб тилим чиққан, кўлимга қалам олиб ўзбекча ёзганман, қалбим севинчлари ва изтиробларини ўзбекчада қоғозга туширганман. Унга меҳримни, миннатдорлигимни изхор этиб бир китоб ёзсам деган ниятим бор. Ёзганларим шеър бўлмаса-да шеърдек ўқилса, дейман. Она тилимнинг кўрки, барваста қомати саҳифалардан бўй кўрсатиб турса, дейман. Орзуларим кўп. Қани эди парвозим орзуларим қадар юксак бўлса...

ҲАЗАЛ СЕҲРИ

ШОИР ҚАЛБИНИНГ ФИҒОНИ

*Жунун водийсига мойил кўрармен жони зоримни,
Тилармен бир йўли бузмоқ бузулгон рўзгоримни.*

Улуғ Навоийнинг ҳар бири бир жаҳон маъно, бир олам ҳис-туйғу ифода қилғучи байтларини такрор-такрор ўқиб ҳар сафар кўнглимиз сурур ва ҳаяжон билан тўлади, ҳар сафар бу олмос сатрларнинг янги қирраларини кашф қиламиз, янги-янги маъно товланишларини кўриб ҳайратланамиз.

Мана шу матлаъ билан бошланувчи ҳазал ўзбекнинг хонадонидида дам-бадам меҳмон бўлади. Уни машҳур ҳофизларимиз мақом йўлларида жуда таъсирли ижро этганлар.

Бу ҳазал дунёнинг ғаму андуҳидан зардобга тўлган шоир қалбининг афғонидир.

Инсон юраги ва тафаккури ҳаддан зиёд севинчли ҳам, ғамли ҳам қабул қилолмаслик хусусиятига эга. Туйғуларнинг офатли сели ки-

шини телба қилади. Шоир ўз жонини жунун, яъни телбалик водийсига мойил кўради, бузилган ҳаёти – рўзгори уни ақлдан оздиргани, энди телбаликни бўйнига олиб дашту сахролар кезишдан ўзга иложи қолмаганини ва телбалик – бузиш, вайрон қилиш экан, демак, бузилган ҳаётини бир йўла вайрон қилмоқ тилагини фарёд билан ифшо қилади:

*Жунун водийсига мойил кўрармен жони зоримни,
Тилармен бир йўли бузмоқ бузулган рўзгоримни.*

Шоир дунёдан шунчалар кўнгли қолган, со-вуганки, оқибатсиз одамлардан шунчалар меҳри қайтганки, бу ҳаётдан ҳеч бир нишонсиз йўқ бўлиб кетишни тилайди. Инсон жисми-ку хоки ғубор бўлмоққа маҳкум, лекин шоир истаги:

*Фалак бедодидин гарчи мени хоки ғубор ўлдум,
Тилармен, топмағайлар тўтиёлиғқа ғуборимни.*

Яъни, золим одамлар мени тириклигимда хўрладилар, кадримга етмадилар. Вақт келарки, менинг одамларга кўргузган меҳру садоқатим, фидойилигим аён бўлар. Кишилар менинг кадримга етарлар, мазорим хокини кўзларига тўтиё қиларлар. Лекин тириклигимда бедодлик қилганлар мен дунёдан ўтгач ўкинмоқлари бе-наф, кўзларига тўтиё қилмоқ учун ғуборимни топмағайлар. Ўшанда, эй аҳли ғафлат, Навоий қайга азм этти, деб сўраманг, мен тириклигимдаёқ ихтиёрим жиловини қазонинг қўлига бериб қўйганман:

*Деманг, қай сори азм этгунг, манга йўқ ихтиёр,
оҳир
Қазо илкига бермишмен инони ихтиёримни.*

Ошиқ дунёнинг жабру жафосидан кўп қонли ёшлар тўкди. Оқибат кўзларида ўша қон ёшлар ҳам қуриб тамом бўлди, фақат заъфарондек сарғайган юзи қолди. Шоир бу ҳолатни ҳайратомуз ташбеҳга боғлайди: Золим фалак менинг баҳоримни олиб хазон фаслини менга берди. Бу лоладек қон ёшларим тугаб, хазондек сарғайган юзим қолганидан намоён бўлиб турибди.

*Туганди ашки гулгун, эмди қолмиш
заъфароний юз,
Фалак зулми бадал қилди хазон бирла
баҳоримни.*

Навоий даҳр зулмидан бошига ёғилган балоларни байтдан байтга кучлироқ фарёд билан баён қилади. Биринчи байт ошиқнинг «жунун водийсига мойил» бўлганини, иккинчи байт дунёдан тамом йўқ бўлиб кетиш тилагини ифода қилса, ғазал сўнгига яқин шоир буларнинг барчасидан ортиқ офатни қаламга олади – бу офат телба бўлишдан ҳам, дунёдан беному нишон кетишдан ҳам оғир бир офат. Бу – ёру диёрдан жудо бўлиш мусибати. Навоий шундай ёзади:

*Диёрим аҳли бирла ёрдин бошимга юз меҳнат,
Не тонг, бошим олиб кетсам қўюб ёру диёримни.*

Яъни, агар мен ёру диёримни ташлаб бош олиб кетар бўлсам, бунинг боиси ёрдан ва диёрим одамларидан бошимга минг балолар ёққанидир. Такдир менинг бошимга солган бу савдо шундай оғир савдоким...

*Ёмон ҳолимга бағри оғригай ҳар кимсаким кўргай,
Бағир парголасидин қонга булгонгон узоримни.*

Бағрим пора-пора бўлганидан қонга бўялдим,
бу ҳолимни кўрган ҳар бир кимсанинг бағри
оғримай иложи йўқ.

Тириклик шоирнинг наздида – дард. Бу дард-
нинг давоси эса ёлғиз ўлим. Асли шаробдан
келган бош оғриқнинг давоси шароб. Аммо шоир
учун тириклик шаробининг дафъи хумори захри
котилдир.

*Хаётим бодасидин саргаронмен асру, эй соқий,
Қадаҳқа захри қотил қўй, дағи дафъ эт
хуморимни.*

Яъни, хаёт бодасини ичиб бошим оғирдур,
эй соқий, қадаҳга захар қуйиб бергин-да, ме-
нинг бошим оғриғини дафъ эт. Чунки бу дунёда
ўлмай туриб тинчимақ мумкин эмас, шу боис
мени дардлардан озод қилмоқчи бўлсангиз, бору
йўғимни ёқинг:

*Жаҳон таркини қилмай чунки тинмоқ
мумкин эрмастур,
Навоий, қил мени озод ўртаб йўқу боримни.*

Навоийнинг бу машҳур ғазали фалак бедоди-
дан, замон бедодидан шоирнинг чеккан ноласи
бўлиб, неча асрлар оша девондан девонга кўчи-
рилиб, оғиздан-оғизга ўтиб, ҳам китоб варақлари-
да, ҳам қўшиқлар қанотида бизгача етиб келди.
Бу кун биз – улуғ бобомизнинг олис набиралари
бекиёс истеъдод қаламидан тўкилган мана шун-
дай сатрларни ўқиб, эшитиб онгимиз ва юра-
гимиз билан баҳрамандлик топамиз, узоқ-узоқ
замонларнинг садосини тинглагандай бўламиз:

Жунун водийсига мойил кўрармен жони зоримни...

«ҚАРОКЎЗУМ...»

*Қарокўзум, келу мардумлиг эмди фан қилгил,
Кўзим қаросида мардум киби ватан қилгил.*

Бу сатрлар битилган вақтдан буён беш асрдан зиёд вақт ўтди. Неча-неча авлодлар дунёга келиб кетди, неча-неча тахтлар қулади, сулолалар кечди, замонлар алмашди. Қадимий жафокаш халқимиз бошидан не-не ходисалар ўтди, уруфчилик тарқоқлиги оша, бекликлар, хонликлар низолари, қирғинлари оша ўзбек халқ бўлиб, миллат бўлиб бирлашди... Ва ҳануз буюк Навоий байтлари билан айтиладиган кўшиқ унинг вужудини ларзага солади, юксак туйғулар оламига етаклайди. Боиси шуки, Алишер Навоий каби даҳолар фақат ўз замонаси эмас, балки ҳамма замонларнинг шоири бўладилар. Улар тараннум этган туйғулар инсон юрагининг азалий ва мангулик хоссаларидир.

Биз Навоий ва Бобур, Фузулий ва Огахий, Машраб ва Муқимий, Нодира ва Фурқат сингари ўтмиш шоирларимиз ижодини севамиз, ўрганамиз. Чунки уларнинг ижодий мероси бизни эзгуликка ундайди. Она-юртни, халқни фарзандлик меҳри билан севишга, руҳий покликка, вафо, садоқатга ўргатади.

*Қарокўзум, келу мардумлиг эмди фан қилгил,
Кўзим қаросида мардум киби ватан қилгил.*

Бу сўзларда қанчалар вафодорлик, фидойилик бор, баркамол муҳаббат бор, шеърини ифода эса нақадар теран, жозибали, сержило. «Мардум» сўзининг икки маъноси бор. Мардум – одам,

мардум – кўз гавҳари. «Қаро кўзум» дея мурожаат этади шоир севикли ёрга, келу мардумлиғ, яъни одамлик, одамгарчилик фанини кўрсат, кўзум қаросида мардум киби, яъни гавҳар каби ватан қилғил, макон қилғил. Биргина байтда неча маъно товланишлари – ҳам мардумнинг икки маъноси, ҳам «қаро кўзум»га муқобил «кўзим қароси» ифодаси – нақадар теранлик, нафосат, муқаммаллик бор. Ошиқ ёрни фақат кўриб туришни эмас, кўз қорачиғига жо қилмоқни истайди ва қаён боқмасин, ойгами, гулгами, шабнамгами – барига ёр жамоли орқали боқишни орзу қилади, барида унинг тимсолини кўришни тилайди. Бу фикр Навоийнинг бошқа бир ғазалида очикроқ, равшанроқ бир шаклда намоён бўлган:

*Ўзгалар ҳуснин тамошо айласам чиқсун кўзим,
Ўзга бир кўз ҳамки ҳуснингни тамошо айласа.*

Севгили ёр ошиқ кўзининг қорачиғида ватан қилса бу унинг учун қувонч, катта байрам, ошиқ кўнгли боғ, равзага айланади ва бинобарин, маъшуқа юзининг гули бу равзада макон топади.

*Юзинг гулига кўнғил равзасин яса гулшан,
Қадинг ниҳолига жон гулшанин чаман қилғил.*

Яъни, кўзларимда гавҳар бўлиб жойлашганинг бахтидан боғ бўлган кўнғим юзинг гулига гулшан-у, бу саодатдан гулшанга айланган жоним қадинг ниҳолига чаман бўлсин. Ёрга фидойи муҳаббат изҳори кейинги байтларда янада ёрқин ифода этилган.

*Таковарингга бағир қонидан хино боғла,
Итингга гамзада жон риштасин расан қилғил.*

Шоирнинг юрак қони ёр отининг туёқларига хино бўлиш учун, жон риштаси – жон ипн итининг бўйнига расан, яъни тасма бўлиш учун фидо. Негаки, ошиқ шоир бағридаги қоннинг ҳар томчиси ишқ билан йўғрилган, жони вафо учун шу қадар фидоки, вафодорлик рамзи бўлган ёр итининг бўйнида қолишга тайёр.

Кейинги байтда ошиқ шоир чархга – тақдири азал тимсоли бўлган фалакка мурожаат этади: Мен-ку бутун умрим, жоним, вужудимнинг ҳар бир зарраси-да ёр муҳаббатига фидо, хижронида адо бўлиб бу дунёдан ўтарман. Замон-замонлар танимни фироқ чоғида тупроққа айлантиради. Лекин орзум шуки, эй чарх, минг йиллар сўнги-да топилган тупроғимни ҳамир қилиб ўша фироқ тоғида ошиқлик рамзи бўлган Фарҳодни – ул кўҳкан, яъни тоғ кесувчини яратгилки, менинг янги умрим ҳам муҳаббатга фидо бўлсин, ёр ишқи йўлида меҳнат билан ўтсин.

*Фироқ тоғида топилса тупроғим, эй чарх,
Ҳамир этиб яна ул тоғда кўҳкан қилгил.*

Ошиқ кўнгил тупроқ бўлиб ёр оёғи остида ётибди. Шоир лутф ила ёрга мурожаат қилади:

*Юзинг висолига етсун десанг кўнгулларни,
Сочингни боштин-аёғ чин ила шикан қилгил.*

Бу байт фикрнинг нозик яширинганлиги билан нақадар гўзал. Шоир кўнгилларнинг ёр оёғи остида тупроқ бўлиб ётганини ҳам, ёр сочининг нақадар узунлиги, агар бурама-бурама, тўлқин-тўлқин қилиб ташлаб қўйса то ергача етишини ҳам ошкор айтмайди. У фақат «ошиқ кўнгиллар юзинг висолига етсун десанг, сочингни бошдан

оёқ жингалак қилгин» дейди. Шоир тасаввурида ёр сочининг учига етишган ғубор – яъни ошиқ кўнгли жингалак тўлқинли ўримлар пиллапоясидан маъшуқа юзининг висолига етишади.

Кейинги байтда фикр мантиқий ривожланади. Унинг маъноси бундай: бу дунёда гўзаллик ғанимат, ёшлик ғанимат. Бу ўткинчи ҳаётда ишқу висол бахтидан қувонмоқ керак.

Негаки:

*Хазон сипоҳига, эй боғбон, эмас монеъ,
Бу боғ томига гар игнадин тикан қилгил, –*

Яъни хазон лашкари бостириб келгач, эй боғбон, бу боғ деворларига қанча тикан босиб ғов қилмагин, барибир бу ғов кузнинг истило-сига моне бўлолмайди. Инсон умри ҳам шу – у ниҳоясига етгач, ҳеч бир тадбирдан фойда йўқ. Демакки, тириклик ғанимат, ёшлик ғанимат, маъшуқанинг ошиқ бошига солгувчи уқубатлари, ҳижрону жафолари ғофилликдан, тириклик қадрига етмасликдандир.

Аммо ошиқ шунча тазаррулар сўнгида яна ёрга вафою садоқатини шундай сўзлар билан ифода қилади:

*Юзида терни кўруб ўлсам, эй рафиқ, мени
Гулоб ила юву гул баргидин кафан қилгил.*

Мен агар ёрнинг гул юзидаги гулобдек терни кўриб ўлсам, ўйламангки, бу гул, бу гулобни мен ортиқ кўрмоқни истамайман. Билъакс мени гулоб билан ювинг, гул баргидан кафан қилин-ки, сўнги йўлимда ҳам ёр хаёли менга ошно бўлсин.

Фазал сўнгги байтга етиб келди. Шоир фидойилик, садоқат ҳақида, дунёнинг боқийлиги ва инсон умрининг фанийлиги ҳақида теран хаёлларга берилди. Ниҳоят бу хаёлларнинг хулосаси сифатида шоир ўзига мурожаат қилади:

*Навоий, анжумани шавқ жон аро тузсанг,
Анинг бошоғлиқ ўқин шамъи анжуман қилгил.*

Ошиқ юрагига ёрнинг бошоқ учлик – қайтиб чиқмас ўқлари санчилган. Аммо ошиқ бу ўқлардан озод бўлишини истамайди. У жон аро анжумани шавқ – шодлик базми тузиб, ёрнинг ўқларини шамъи анжуман – шамлар давраси қилиб ёқиб қўймоқчи. Демак, маъшуқа отган ўқлар ошиқ учун шодлик манбаи, нур манбаи.

Мана, «қаро кўзум» дея ёрга мурожаат билан бошланган бир фазалнинг қисқача баёни. Бу фазал инсоний туйғуларнинг ҳаётийлиги, ҳаққонийлиги, бадий тафаккурнинг теранлиги билан, ташбихларнинг бойлиги, мукамаллиги билан фақат Навоий ижодининг эмас, балки кўп асрлик шеърятимизнинг энг нодир намуналаридан бири бўлиб қолади ва ҳали кўп замонлар шеърят мухлисларини ўзига ром этади.

ИНСОННИНГ МАНГУ ДАРДИ

Навоий ижоди шу қадар поёнсиз туйғулар оламики, ундан инсон хиссиётининг барча жиоларини топиш мумкин. Севги, соғинч, рашк, умид, айрилиқ уқубати, висол шодлиги, юрт меҳри, фидолик, жасорат... бу санокни чексизлик қадар давом эттириш мумкин. Тасаввуримда

инсон руҳиятининг бирор ҳолати йўқки, Навоийда унинг ифодаси учун бир байт топилмасин. «Хазойин-ул маъоний» фақат маънолар хазинаси эмас, инсоний туйғулар қомуси, ҳиссиётнинг бепоён олами ҳамдир.

Ҳазратнинг бир ғазали «Ваҳки умрим барча зое бўлди эл коми билан» деб бошланади. Шеър бошдан-оёқ озодлик туйғуси ҳақида. Ғазалнинг биринчи сатриёқ кишини чексиз хаёлларга ғарқ қилади:

*Ваҳки умрим барча зое бўлди эл коми била,
Бодаи ноб ўрнида хуноба ошоми била.*

Нақадар буюк изтироб бор бу сўзларда. Биргина шоирнинг эмас, бор инсониятнинг, ҳамма замон ва маконларнинг дарду алами бор. Комистак, хоҳиш демак. Комронлик ўз истагига кўра яшамок, яъни озод бўлмоқдир. Шоир таассуф билан, мен ўз истагимга кўра яшамадим, бошқаларнинг раъйи билан, замона зайлига бўйин эгиб кун кечирдим, ҳеч қачон ихтиёрим ўзимда бўлмади, демоқда. Шу боис ичганим бода эмас, қонли ёшларим бўлди. Ҳаётим зое кетди.

Бу фақат ўн бешинчи асрнинг эмас, барча замонларнинг изтиробидир.

Буюк шахсияти, кенг билим ва дунёқараши билан ўз даврининг тор қолипларига сиғмаган Навоий фарёд қилади:

*Кимса юз йил комронлиг қилса, билким, арзимас
Даҳр аро бир лаҳза бўлмоққа биров коми била.*

Эркисизлик шундай аламли ҳолатки, агар юз йил ўз эркинг билан яшасанг, бир лаҳза ихтиёр-

---

сизлик бу юз йиллик бахтдан нишон қолдирмайди. Эркисизликнинг бир дақиқаси ҳам оғир кўргилик экан. Умрга татиғулик қайғу экан.

Биров коми нима? Бу ўзганинг истаги, хоҳиши, иродаси, изми, рухсати, раъйи демақдир. Навоий учун эркисизликда ичилган оби хаётдан кўра ўз хоҳиши билан ичилган заҳар яхшироқдир.

*Заҳрни ўз коми бирла ичса ондин яхшиким
Ичса ҳайвон шарбатин нокомлиг жоми била.*

Биров зўрлаб ичирган қадаҳ нокомлик жомидир. Байтнинг маъносини лўнда қилиб айтса, эркисиз яшагандан кўра ўлган яхши, демақдир.

Ғазал давом этади. Навоий байтлар оша гўзал ташбихлар, аниқ ҳаётий манзаралар орқали инсон ҳурриятини улуглайди, бандилик укубатини чуқур дард билан тасвирлайди.

*Юз дилором айлагандан равза ҳибси яхшироқ
Бўлса ўз вайрони ичра кўнгли ороми била.
Эй кўнгил, эл субҳи айши сори боқма, хўй қил
Фардлиг вайронида меҳнат қаро шоми била.*

Агар жаннат боғига кирсанг, юзта пари сени ўрасаю, сенда бирор ёққа кетиш ихтиёри бўлмаса, равза ичра ҳибсда бўлсанг, ундан кўра ўз вайронангда кўнглинг ороми, озодлик, тинчлик ва хотиржамлигинг билан қолганинг яхши. Шоир юксак санъат билан «дилором» ва «кўнгил ороми» сўзларини ёнма-ён келтириб бу ўхшаш сўзларнинг икки тамоман бошқа маъноларини очади. «Дилором»нинг маъноси бу ўринда парипайкар бўлса, «кўнгил ороми» деганда хотиржамлик, тинчлик, осойишталик ҳолати тушунилади.

Навоий ёлғизлик истагини кўп ёзган. Хиротдек зарифлар шахрида ҳам фикри тор, калби нурсиз, суҳбати саёз, ғийбатчи, майда одамлар йўқ бўлмаган чоғи, «парим бўлса учиб қочсам улусдин то қанотим бор», деган каби сатрлар «Хазойин-ул маъоний»да талайгина бор. Бу ғазалда Навоий ана шундай тоифа ичига тушиб қолмоқни тутқунликка қиёслайди, уларнинг чароғон субҳи айшидан меҳнат шомини, яъни азобли қоронғуликни, уларнинг чаманзордаги анжуманидан фардлик вайронасини, харобада ўтган ёлғизликни афзал билади.

*Қушқа юнг маскан аро хушироқдурур озодлиг,
Бўлгонидин банд аро сайёд ипак доми била.*

Қуш ўз уясини оддий юнгдан тўқийди. Овчи эса тузоқни қимматбаҳо ипакдан ясайди. Ипак тузоқ бойликдаги тутқунлик рамзи, юнгдан тўқилган уя эса камина камтарлик аро озодлик тимсоли. Яна ҳам тўғрироғи ватан тимсоли. Байтнинг маъноси шуки, текин неъмат тамаъида ўзни тузоққа урма, ўз ватанинг, озодлигинг кадрига ет. Кўргинки, қушга эркин парвоздан ортиқ бахт борми? Лекин у ҳам гоҳ нафс қутқуси билан сайёд домига илинади. Бу сенга ибрат бўлсин.

Бошдан оёқ озодлик қайғуси билан ёзилган бу ғазал зимнида Навоийнинг сўнгсиз ҳасрати бор, эрксиз ўтган умри учун чеккан надомати бор. Бир қарашда бу ўкинч таажжубли туюлиши мумкин. Шоҳнинг энг яқин дўсти ва маслаҳатчиси, замонининг энг давлатманд одамларидан бири, ёшлик чоғиданоқ шуҳрати мамлакатга ёйилган, элда ҳурмат-эътибори беқиёс даражада юксак, **«Гар қуёш янглиг эрур қадрим менинг**

шаҳ олдиди» дея олган шоир тутқун бўлиши мумкинми? Инсониятга ўзидан маънолар хазинасини қолдирган, кўплаб мадрасалар, дорушшифолар, кўприклар қурдириб элга яхшилик қилган, умрининг ҳар лаҳзасини эзгулик хизматига бахш этган Навоийдек инсон **«вахки, умрим барча зое бўлди»** деса, бошқалар нима десин?

Шундай деймизу кўнгилда бошқа бир савол тувилади. Ким эркинроқ? Оддий одамларми ёки юксак мартаба ва шон-шуҳрат эгаларими? Чумолидай ўз рисқини териб, аравасини хайдаб, ашуласини айтиб юрган одам озод ва бахтлими ёки ҳар қадами эл назарида, подшолик назарида бўлган улуғ амирми?

Шеър маъносига кирган сари кишига саволлар ёғилиб келаверади. Мутлақ озодлик борми ўзи? Инсон фақат ўз истаги билан яшаши мумкинми? Жамиятда яшаб туриб инсон бу жамиятнинг қонун-қоидаларидан ташқарида бўла оладими?

Одамзод ҳамиша кўнглим нима дейди дебмас, эл-юрт нима дейди деб яшар экан. Керак ва кераксиз ғам-қайғу, ташвишларни бошига ортар экан, қалбнинг энг ҳассос эзгу туйғуларини яширмоққа мажбур бўларкан. Инсон жамиятда яшаб туриб жамиятнинг қонун қоидалари, урф-одатларидан, ҳаёт тарзидан четда туrolмас экан. Озодлик англаб етилган зарурат, дейилади. Жўн сўз билан айтса, озодликнинг ўзи тутқунлик экан...

Одатда шеърни таҳлил қилганда биз, шоир ундок дейди, бундок дейди, фалон ғояни олға суради, дея сўз юритамиз. Аслида шеър насихат, тарғибу ташвиқ эмас, юрак тебранишлари эканини унутамиз. Навоий ушбу ғазалда инсон эрки-

---

ни тараннум этган, десам ҳақиқатнинг ҳаммаси бўлмас. Агар фақат шундай бўлганда беш юз йил ўтиб бугун у бизнинг юрагимизни ларзага солмас эди, хаёлларимизни чулғамас эди.

Фазал инсоннинг мангу дарди тўғрисида, кўринмас кишанлари тўғрисидаги ҳасратли қиссадир. Шоир юрагини тўлдирган армон, ичидан чиққан чуқур хўрсиниқдир.

«АЙЛАГАЧ...»

Шоир қўлида қалам, шеър хаёли билан банд. Унинг қаршисида майин нур таратиб шам ёниб турибди. Алишер қаламнинг учи билан шам пилигини ёйиб кўяди. Шам равшанроқ ёнади. Ана шунда шоир хаёлида шеър туғилади. Шам ёруғлиги ва куйдириши билан унинг кўз олдида севикли ёри бўлиб жонланади. Ахир унинг дил уйини ёритган, зулматли хаёт ичра унинг хаёлини чароғон қилган ва тунлар ҳижронида ўртаган ёр шам эмасми? Ахир ёр ҳам сочини ҳар томонга ёйиб тараса, ҳусни ортади – бамисоли пилигини, торини тараб ёйиб кўйса шам равшанроқ ёнгандек. Шоир бу гўзал ташбехни гўзал байтга кўчиради.

*Ҳусни ортар юзда зулфин анбарафшон айлагач,
Шамъ равшанроқ бўлур торин парижон айлагач.*

Алишер қаламни қўйиб яна хаёлга чўмади. Поёнсиз яшил кенгликда ханда уриб, бошига чечаклардан чамбараклар қилиб, ёқаларига гуллар тақиб яйраб юрган ёри кўз олдига келади. Бу ёр муҳаббатнинг тирик тимсоли. Аммо шоир учун у фақат хаёлда намоён бўлгучи бахт, ас-

---

лида унинг юраги қон, минг хил дарду азоблар қурбони. Алишер хаёлида гул кийган, юзини гуллар билан безаган ёрга мурожаат қилади:

*Юзни гуллардин безабму бизни қурбон айладинг,
Ё юзингга тегди қонлар бизни қурбон айлагач.*

Йўқ, сен юзларингни гуллар билан безаб мени қурбон қилмадинг, аксинча мени қурбон қилгач, сачраган қонларим юзингда гуллар бўлиб турибди. Шоир учун ҳаётнинг беаёвлиги ёрнинг қотил ва бешафқатлигида кўринади. Бетиним жангу жадал, қирғинлар ёрнинг яғмогарлигида, зулмкорлигида намоён бўлади. Фаним лашкари юртни вайрон қилса, йироқдаги ёрнинг юборган ғам лашкари, фироқ лашкари кўнгил мулкени хароб қилади. Дашти қипчоқдан келган ёв шаҳарларни бузиб, текислаб боғларни кесиб буғдой сепгувлик дала қилгандек, ёр ошиқнинг кўнгил кишварини вайрон қилиб, тиф билан ўйиб, жароҳатдан оққан қонга суғориб, пайкон бошоқларини кадамадимми?

*Тиф ила пайконларинг итти кўнгул бўлоч хароб,
Сув қуюб тухм эктинг ул кишварни вайрон
айлагач.*

Яъни: «тиф ила ўқларинг кўнглимнинг боғи эди, сен уни хароб қилдинг, мени боғимдан маҳрум этдинг...». Аммо ишқ йўлида тўкилган қон ҳамиша табаррук. Агар у дунёда жаннат бўлса, унга чин ошиқлар бормоққа ҳақли.

Мана, ошиқни тутиб, калтаклаб-жароҳатлаб, қатл этмоққа олиб келдилар. Ҳозир уни ечинтирадилар, қотил ханжари унинг бўғзига қадалади.

Шариллаб оққан иссиқ қон унинг танидаги жароҳатларни ёпади. Йўқ. Бу оддий қон эмас.

Ошиқни муборак қилгани жаннат малаклари келган. Бизга қон бўлиб кўринган нарса жаннат хазинадори ошиқнинг устига ёпган алвон либос – олий мартаба, табарруклик тимсоли.

*Қон эмаским, ёнди гулгун ҳулла жаннат хозини,
Ишқ мақтулин шаҳид айларда урён айлагач.*

Ғазал давом этади. Шоир энди севги домига қай куни қандай асир бўлганини ўйлайди. Ошиқ айбдорми? У қатл этилишига лойиқ нима гуноҳ қилди? Айби дунёга очиқ кўз ва ёниқ юрак билан келганими? Гуноҳи гўзалликдан қувониши, оламга ҳайрат кўзи билан боқишими?

*Ошкор айлаб юзин кўзимни ҳайрон айлади,
Ёшурун олди кўнгил кўзимни ҳайрон айлагач.*

Париваш юзини ошкор қилди-ю, кўзни ҳайратга солди.

Кўзни ошкор ҳайратга солди-ю, кўнгилни яширин забт қилди.

Мана, султон неча элу юртларни тарож қилиб йиққан ганжини хилват ерга кўмиб яширмоқда. Султон амри билан бу ишни бажарган маҳрамнинг гуноҳи нима?

Ганж кўмиб бўлингач, унинг боши кетади. Маҳрамнинг ёлғиз гуноҳи – сирдан воқиғлиги. Маҳбуба – ёр ҳам шоир хаёлида султон, муҳаббат эса битмас бойлик – ганж.

Оламда шундай ганж борлигини, муҳаббат аталган бойлик борлигини ошиқ биледи. Чунки бу ганж унинг жонида. Хазина соҳиби ёр, уни жонга кўмган ошиқ шоирнинг кўнгли. Маҳфий сирдан ёлғиз у воқиғ. Демак у маҳкум.

*Жонда қўйғоч нақди ишқин қилди кўнглимни
ҳалок,
Ўлтурур маҳрамни султон ганж пинҳон айлагач.*

Мана, ғазал битди. Замоннинг қаттоллиги, ёрнинг бешафқатлиги, ошиқнинг маҳкумлиги намоён бўлди. Ошиқнинг гуноҳи нима деган саволга жавоб чиқди. Энди ёлғиз бир савол қолди. Ўша ошиқ ким? Бу Навоийнинг ўзи. Ахир ишқ шоир кўнглини мажруҳ этмаганда бу қонли афғон, бу дард тўла сатрлар туғилармиди?

*Эй, Навоий, ишқ агар кўнглингни мажруҳ этмади,
Бас, недурким, қон келур оғзингдин афғон
айлагач.*

Навоий афғони асрлар ўтиб бизга етиб келди. Қалбимизда акс-садо топди. Мен боғлаган тахмис ана шу акс-садонинг кичик бир ифодаси.

НАВОИЙ ҒАЗАЛИГА МУҲАММАС

Кўз очар гулшанда ғунча, булбул афғон
айлагач,
Нега афғон айлай, ул гул юзни тобон айлагач,
Мисли ойким, кўрк очур сайри шабистон
айлагач,
Хусни ортар юзда зулфин анбар афшон
айлагач,
Шам равшанроқ бўлур торин паришон айлагач.
Нега ул кун сочларингни анбар афшон
айладинг?
Рўзигорим тийра, кўзим кавкабистон айладинг?

Қўлга қўйгачму хинолар ё дилим қон
айладинг,
Юзни гуллардин безабму бизни қурбон
айладинг,
Ё юзингга тегди қонлар бизни қурбон айлагач.

Меҳр сўндиргач дилида, жонни сўзон айлади,
Хуснини обод этиб, кўнглимни вайрон айлади,
Сеҳр айлаб ошикоро, банди пинҳон айлади,
Ошикор айлаб юзин, кўзимни ҳайрон айлади,
Ёшурун олди кўнгил, ўзимни ҳайрон айлагач.

Мен-ку содиқ маҳрам эрдим оғзи маҳкам,
кўнгли пок,
Ишқ сирин этмасдим ошкор бўлгунимча
токи хок,
Шафқат истаб нола қилдим, онт ичиб
ёқамни чок,
Жонда қўйғоч нақди ишқин қилди
кўнглимни ҳалок,
Ўлдурур маҳрамни султон ганж пинҳон
айлагач.

Нолаю афғонинг, Эркин, дилбарингга етмади,
Етса ҳам ё бемеҳр ёр зарра парво етмади,
Битди кўп захминг ва лекин ишқ захми
битмади,
Эй Навоий, ишқ агар кўнглингни мажрух
етмади,
Бас, нединким қон келур оғзингдан, афғон
айлагач.

«КҮЙИДА ЙИҒЛАР ЭДИМ...»

Бугун тонгда бир кўшиқ эшитдим. Кун бўйи бу кўшиқнинг ноласи қулоғимдан кетмади. Унинг сўзларини такрорлаб девона бўлиб юрдим.

*Кўйида йиғлар эдим мен зор ҳар беморга,
Эмди йиғларлар бари беморлар мен зорга.*

Инсон ўз юрагига чўккан ғуссанинг, уқубатнинг, зору андуҳнинг ифодасига минг йиллар чора қидириб охири мусиқани, сўнг мусиқа оҳангига ғазални топдимикин? Торлардан, бамисоли жон риштасига уланиб кетган торлардан тўкилган мунг мени хаёл қанотида ярим минг йил олисликка элтди. Ҳиротнинг табаррук манзилларига, улуғ устоз қадами теккан кўчаларга, боғларга олиб учди, Навоий кўлида бўзлаб сайраган уд садосини эшитдим. «Кўйида йиғлар эдим...» Ошиқ ўз севгилиси кўчасида ҳар беморга, яъни ишқ дардига гирифтор бўлганларга ўз хасратини айтиб зор йиғлар эди. Бу хасрат шунчалик қайғули, шунчалик жон ўртар эканки, аҳли дард – беморлар ўз дардларини унутиб ошики зорға қараб йиғлай бошладилар.

Чуқур ғамгин хиссиёт ифодаси баробарида бу байт ажиб санъат намунаси сифатида кишини ҳайратга солади. Ҳолатга мос байт ичида сўзларнинг, сўз кўшимчаларининг маъно товланишлари фақат Навоийга хос баркамол санъаткорлик билан намоён этилади. «Зор» сўзи бир ўринда сифат (мен зор), бошқа ўринда ҳаракат белгиси (зор йиғламок)дир.

«Бемор» сўзи бошда «ишқ аҳли», «дард аҳли», кейинда «хаста», «заиф», «касал» маъноларига яқин келади. Ҳатто «ға» кўшимчаси икки ўринда икки хил маъно – товланишга эга.

Байтни хаёлимда такрорлайман:

*Кўйида йиғлар эдим мен зор ҳар беморга,
Энди йиғларлар бари беморлар мен зорга.*

Такрорлаганим сари бамисоли олмосда нур жилолангандек янги-янги қирраларни кашф қиламан.

Ғазал давом этади:

*Ҳажр бепоён йўлини қатъ айламак душвор эрур,
Заъфдин менким юрармен қўл таяб деворга.*

Агар мен заифликдан деворга қўл таяб, қўл билан суяниб юрсам, ажабланманг. Ахир мен ҳадду поёни йўқ ҳижрон йўлини ўтдим. Бу иш осон эмас. Шундай фикр байтда айтилган. Унда айтилмаган, лекин юқоридаги байтнинг мантикий давоми сифатида келиб чиқадиган фикр ботинда ётибди: мен-ку дардимни ҳар беморга йиғлар эдим. Энди беморлар менга йиғлайдиган бўлдилар, чунки мен бепоён ҳажр йўлини ўтиб заифландим, ўзим бемор бўлдим.

«Ҳажр бепоён йўли». Йўқ, бу оддий ҳижрон эмас, севикли ёрдан жудоликкина эмас. Бу жуда буюк, илоҳий даражада буюк ниятнинг ҳижрони. Шунинг учун ҳам унинг йўли бепоён, инсоният тарихи даражасида бепоён, борлиқ олам, юлдузли осмон қадар бепоён.

Навоий шеърятининг қудрати, беқиёслиги яна шундаки, шоир бу янглиғ юксак, осмоний

туйғулар ифодаси учун гохи оддий, заминий кундалик турмуш лавҳаларидан фойдаланади.

Заиф одамнинг деворга таяниб юриши жуда ҳаётий манзара. «Хажр бепоён йўли» каби теран фалсафий тушунчадан кейин бундай оддий халқона сўзларнинг қўйилиши ўша замоннинг юксак шеърляти учун ғайритабиий туюлган бўлса ажаб эмас. Лекин бу шеърлий жумланнинг ҳаётийлиги ва ҳаққонийлигига, энг муҳими, гўзаллигига ўшанда ҳам, кейин ҳам барча тан берган.

Телба кўнглимнинг қушидин қону юздин

заъфарон

Қилсалар дафъи жунуним басдурур тумморга.

Навоий байтларини англаш учун у яшаган замон турмушини ҳам яхши билмоқ керак. Баъзан улғу шоир байтлари бизга ўша узоқ замоннинг урф-одатларини ўрганишга ёрдам беради. Маълумки, қадимда дафъи жунун учун, яъни телбаликни қайтариш учун беморга тумор битилган. Бу туморга заъфарон тугиб, сувда эзиб ичирилган. Заъфароннинг бу хил дардга даво бўлиши қадимги табобатдан аён. Дафъи савдо учун қон чиқариш одати ҳам маълум. Туморга ёзиладиган дуо сўзининг сиёҳи ҳам қора рангда – савдойининг қони рангида. Байт маъноси шундай: Агар жунуним дафъи учун тумор қилсалар, қон чиқарсалар, телба кўнглим қушининг қонию юзимнинг заъфарони басдур.

*Ишқ пайдову ниҳон ўлтурди, лекин йўқтурур
Заҳра бу ҳолимни ҳам ихфога, ҳам ихҳорга.*

Яъни: ишқ мени ҳам ошкор ўлдирди, ҳам пинҳон. Лекин менда бу ҳолимни яширмоққа

ҳам, изҳор этмоққа ҳам журъат йўқ. Ишқ шундай бедаво дардки, уни яширмоққа чора, ошкор этмоққа илож йўқ. **Заҳра** сафро, ўт маъносини ҳам, шахдамлик, мардлик туйғусини, яъни юрак ўтини ҳам англатади. Бу ўринда **заҳра** журъат маъносида келган.

*Зулфида мен фонию тасбиҳ ила мағрур шайх,
Субҳа торин бас не янглиг ўхшатай зуннорга.*

Зуннор номусулмонлик белгиси бўлган боғич. Ўтган замонларда мусулмон мамлакатларида ғайридинлар белига боғлаб юрадиган чивик бўлиб, улар буни тақишга ва шунинг эвазидан бож тўлашга мажбур бўлганлар. Субҳа – тасбеҳ.

Байтнинг мазмуни бундай: Мен-ку ёр зулфининг – сочларининг ишқида фоний бўлдим, йўқолдим, завол топдим. Қавс ичида айтаميز: диндан айрилдим, номусулмонлик йўлига кирдим. Аммо бу зуннорни, яъни соч толасини ҳеч нарсага алишмайман. Шайх ўз тасбиҳи билан мағрур, мен ўз зуннорим билан. Бу зуннорни тасбеҳ ториға сира ўхшатолмайман.

*Йўқ ажаб ўлсам доғи кавсар суйи бўлғай nasib,
Назъ вақти солсам ўзни кулбаи хамморга.*

Жон чиқар вақти жон талвасаси билан майфуруш кулбасига ўзни урсаму унда кўз юмсам жаннатга кирмоғим, кавсар суйига етмоғим ажаб эмас, чунки борлиқ дунёнинг неъматини жаннат фароғатининг ўзи демак.

Бу мисралар Навоийнинг фалсафий дунёқарадини, зоҳидлик, тарки дунёчиликни инкор этувчи ғоясини ифода этади.

Ғазал шундай байт билан яқунланади.

*Зор ўлуб мискин Навоий нечақим чекди фигон,
Қилмади ул ой тараҳҳум бу фигону зорга.*

Ғазал билан шоир ўз дардини айтиб фигон қилди, лекин бу фигон бир гадонинг – мискиннинг кўкка нола қилганидек бўлди. Осмондаги ой гадога кулоқ солмаганидек, ой монанд ёр ҳам мискин Навоийга кулоқ солмади. Яна ботин маънога кулоқ тутамиз: Мискин Навоийга замон тараҳҳум этмади, ноласини эшитмади.

Мана беш юз йил ўтиб бу нола бизга етиб келди. Сўнгсиз ғусса, танҳолик дарди, изтироб тўла нола.

Бугун тонгда мен шу кўшиқни эшитдим, тонгдан бери унинг сўзларини ичимда такрорлаб девона бўлиб юрибман.

ҲАМДАРДЛИКНИ КУЙЛАГАН ҒАЗАЛ

Қардош озарбайжон халқининг оташнафас фарзанди Муҳаммад Фузулий туркий ғазал услубини камолот чўққисига кўтарган буюк сиймолардан бири саналади. Унинг ғазаллари равон ва муסיқийлиги, ўйноқилиги билан, гўзал ташбеҳларга бойлиги билан кўнгилларни банд этади. Фузулий ўзбек халқи учун ҳам севимли ва қадрлидир. Бизнинг боболаримиз Фузулий байтларини ибтидоий мактабдан ёд олиб кўнгилга жо қилганлар. Лайли ва Мажнуннинг ўтли мухаббатига маҳлиё бўлганлар, бир қанча ўтмиш шоирларимиз Фузулий оҳангида ўғуз лаҳжасида ғазаллар битганлар.

Ўзбек халқи бугунда ҳам Фузулийни астойдил севади, унинг хароратли мисраларини кўшиқ қилиб айтади. Қайси ўзбек мана бу сатрларни билмайди:

*Гул гунчалигинда хор иландир,
Очилса бир ўзга ёр иландир.
Аслинда чекар тикан азобин,
Фаслинда ҳақим олур гулобин.*

Ёки:

*Ноладандур най киби овозаи ишқим баланд,
Нола таркин қилмазам найтек кесилсам
банд-банд.*

Ва ёки:

*Азал котиблари ушшоқ бахтин қора ёзмишлар,
Бу мазмун ила хат ул сафҳаи рухсора ёзмишлар.*

Фузулий ҳаво тўлқинлари орқали ҳар кун хонадонимиз меҳмони. Шоир нидоси асрлар оша бизнинг қалбларимизда акс-садо топади.

*Шифои васл қадрин ҳажр ила бемор ўландан сўр,
Зулоли завқ шавқин ташнаи дийдор ўландан сўр.*

Шоирнинг мана шу ажойиб байт билан бошланувчи ғазали халқимиз орасида айниқса машхур. Етук санъаткор ҳофизларимиз бу ғазални жозибали куйга солганлар ва таъсирли ижро этганлар.

Фузулий бу ғазалда инсондаги олийжаноб хислат, ҳамдардлик туйғусини тараннум этади. Дардмандга ким ҳамдард бўлиши мумкин? Фақат дарднинг азобини билган одам! Бир дақиқалик висолнинг дардманд ошиқ қалбига шифо бўли-

---

шини ёлғиз ҳижрон азобида бемор бўлган одам билади... Бу обиҳаётдек жонбахш завқ қадрини танҳо ёр дийдорига ташналик қийноғини тортган англайди. Шу боис ҳам:

*Лабинг сиррин келуб гуфтора мандан ўзгадан сўрма,
Бу пинҳон нуктани бир воқифи асрор ўлданан сўр.*

Яъни ёр лабининг сирларини, бу офати жон лаълларнинг қилмишини ошиқдан ўзга, бу балолар жонига ёғилган кимсадан ўзга ким билсин. Дунёда неки пинҳон сир бор, уни билмоқ бўлган одам воқифи асрордан – сирлар хабардори бўлган кимсадан сўрамоғи жоиздур.

Осмон узра сонсиз-саноксиз юлдузларнинг сайри кимга аён? Албатта кечаларни ғафлат уйқусига берилган бедард, парвосиз, вами йўқларга эмас, балки тунги осмонга ҳасратли кўзларини тикиб тонгга қадар бедор ётганларга аёндур. Ва бинобарин, осмондаги юлдузларнинг оқишидек кўз ёшлари оққан, юрак бағри тунги осмондек тийра бўлганлар аҳволини гофил одамлар қаёқдан билсин?

*Кўзи ёшлуларинг ҳолин на билсун мардуми гофил,
Кавокиб сайрини шаб то саҳар бедор ўлданан сўр.*

Маъшуқа кўзлари бамисоли камончи мерган. Қошларни ёй қилиб, киприklarни ўқ қилиб ошиқ кўксига бало тийрларини отади. Бу кўзлар мастона кўзлар, улар мастларча бедодлик, бераҳмлик қилса, бу бедодликнинг жабрини хабарсиз мастлар – фатгон кўзлар қаёқдан билсин. Мастлар қилмишидан мастлар воқиф бўлмаслар. Уларнинг бедодини, яъни шафқатсизлигини хушёрларгина биладилар:

*Хабарсиз ўлма фаттон кўзларинг жаврин
чеканлардан,
Хабарсиз мастлар бедодини ҳушёр ўландан сўр.*

Шоир ёр фироқида кечалар уйғоқ шеър устида тонг ортгирса, шоирнинг ўзи каби ёна-ёна ўзини адо қилғувчи шам билан тонг қадар улфат бўлса, бу юрак дардларини ким билиши мумкин? Албатта шўх, бепарво маъшуқа тимсоли бўлган шамол эмас. Чунки шамол – озодлик фарзанди, унга тутқунлик азоби бегона. У ошиқ қалбидек пирпираб ёнган шам жонига балодур. Демак, хижрон азобида бедорликка маҳкум бўлган шоирнинг, ошиқнинг азобларини сабо қайдан билсин, бу ҳолатни шоирга ғурбат кечасида ёр бўлган шам билади, шам атрофида учиб, ўзини ўтга уриб куйдирган парвона билади:

*Ғамингдан шамътак ёндим, сабодан сўрма
аҳволим,
Бу аҳволи шаби хижрон маним-ла ёр ўландан сўр.*

Ошиқнинг маскани – харобот, бир лаҳза бўлса-да бу дунё азобларини қадах тубига чўктирувчи – майхона. Ошиқ майхонада оламни унутади, қандайдир бир дақиқада ёр кўзлари сингари ғофиллик хобига кетади. Ҳалигина «Кўксимга ёғилган бало ўқларидан кўзларинг беҳабар» деб турган шоир ёр кўзларига ўзининг мастлик ҳолати кайфияти билан қарайди ва «Мана энди менинг бу ҳолатим мастона кўзларингга аёндур, чунки дунёни унутиш лаззатини ёлғиз дунёни унутганлар билади» дея харобат аҳли тилидан ёзади:

---

*Хароби жоми ишқам, наргиси мастинг
билур ҳолим,
Харобот аҳлининг аҳволини хуммор
ўландан сўр.*

Ғазал ўзининг сўнгги юксак нуқтасига келди. Шоир барча қилган рози дили шарҳига яқун ясайди: Оламда муҳаббат деб аталган буюк ва тенгсиз қудрат бор. У ҳам азоб, ҳам лаззат, ҳам қийноқ, ҳам хузур. Дунёга келиб тириклик саодатига мушарраф бўлган жон, агар у муҳаббат оташида ёнмаса, муҳаббат лаззатини билмаса, у оламга келмади ҳисоб, тириклик бахтидан бенасиб. Дунёда яшаб туриб тарки дунё қилган зоҳид муҳаббат лаззатини қаёқдан билсин?

*Муҳаббат лаззатиндан беҳабардир зоҳиди гофил,
Фузулий, ишқ завқин завқи ишқи вор
ўландан сўр.*

«ХАЗОН ЯПРОҒИ...»

*Хазон яфроғи янглиг гул юзунг ҳажрида
саргардим,
Кўруб раҳм айлагил, эй лоларух, бу чехраи
зардим.*

Бу нола, бу аламли фарёд ўрта асрлар қаъридан бизга етиб келиб, юрагимизга ларза солади. Андижон тупроғининг фарзанди, «толе йўқи» бошига балолиғ бўлган саркарда ва аламдийда шоир Захириддин Бобур қисматини баён қилади, унинг ватандан йироқда, соғинч изтиробини билан кечган зардобли кунларидан ҳикоя қилади.

Бобур шеърини бошдан-оёқ ёр ва диёр ҳижрони шарҳидан иборатдир. Унинг ҳар бир бай-

---

тида айрилик дарди, фироқ азоби ошкор бўлиб туради:

Мана, юртдан олисда, ғарибликда шоир сарой деразасидан боққа қараб ўлтирибди. Куз фасли дарахтларнинг баргини заъфарон қилган. Салқин шабада хазон япроқларини учиради. Борликда юракни эзувчи бир сокинлик, дикқинафаслик. Шоир қўлига қалам олади. Унинг хаёлида ана шу сарғайиб бораётган боғ – ўз умри – ғарибликда ҳам билан кечаётган ҳаёти. У бераҳм ёр сиймосида намоён бўлгувчи тақдири азалга мурожаат қилади:

*Хазон яфроғи янглиг гул юзунг ҳажрида
сарғардим,
Кўруб раҳм айлагил, эй лоларух, бу чехраи
зардим.*

Хазон япроғи, ҳажр, сарғариш, чехраи зард – бир байтда шунча ҳамли ташбихлар...

Ким билсин, балки, шоир хаёлида гулюз, лоларух ёр тимсолида олисдаги гўзал Фарғона водийси намоён бўлгандир, ахир шоир учун ёр ва диёр тушунчалари доимо эгиз. Ахир шеърятнинг минг йиллик анъанасида ёр тимсоли – инсон қалбининг гўзалликка бўлган ташналигини, соҳир қудратга эга бўлган холиқ олдидаги хайратини ва бу гўзалликлардан вақт келиб абадул-абадга маҳрум бўлишга маҳкум этилган жонларнинг ғуссасини ифода қилиб келди. Шунинг учун ёр – гўзаллик тимсоли, бераҳмлик тимсоли, бевафолик тимсоли. Бамисоли дунё, тириклик, умр, жон каби.

Шоир куз либосидаги боғаро юксалган, баҳорий тўн кийган, гўзал ва мағрур сарвга боқади

ва унинг қоматида етолмаган орзуларининг юк-
саклигини кўради. Сарв ёр қиёфасига киради:

*Сен, эй гул, қўймадинг саркашлигингни сарвдек
ҳаргиз,
Аёгингга тушиб, барги хазондек мунча
ёлбордим.*

Сарв остида ётган хазон баргида шоир ўзи-
нинг ҳолатини кўради. Чунки хазон япроғи –
ўзи жудолик рамзи. Шоирни ҳам умр кузида
қисмат шамоли ўз она дарахтидан – ўз юртидан
йироқларга учирди ва тупроқаро йўқ бўлиб ке-
тишга маҳкум қилди.

Бобур ёр саркашлиги заминида қисмат сар-
кашлигини кўради ва ўзининг қудрати олийдан
нажот сўраб қилган илтижоларини сарв оёғи
остида ётган хазон баргининг бенажот аянчли
садоси ва титроғига қиёс этади.

Шоир хаёли олисдаги ватанига учади. Унга
чексиз муҳаббат билан, жудолик алами билан му-
рожаат қилади: Мен-ку ўз она-дарахтидан узил-
ган япроқ каби тақдир қуюнида узоқ-узоқларга
кетдим, аммо сен омон бўл, ғариб фарзандинг
тилаги:

*Латофат гулшанида гул киби сен сабзу
хуррам қол,
Мен арчи даҳр боғидин хазон яфроғидек
бордим.*

Ўз ватанидан хазон япроғидек узилиб кетган
шоир ўз қалби билан, жони билан туғилиб ўсган
ватанида, қисмат уни юртдан айирган бўлса-да,
юрт меҳридан айирган эмас. Ахир уни ватанидан

жудо қилган – тожпараст шахзодалар, вафосиз қариндошлар, хулласи – бешафқат замон, гардуни дун – чархи кажрафтор... Бобур бу оқибатсиз элни, кадр билмас улусни тарк этиб ғурбатни ихтиёр қилди ва ғурбат азоби қанчалар мушкул бўлмасин, бу тоифадан ўзини қутқаргани учун шоир шукрона айтади:

*Хазондек қон ёшим, сориг юзимдин эл
танаффурда,
Ба ҳар ранге, бихамдиллах, улусдин ўзни
қутқордим.*

Яъни, менинг қон ёшимни, хазондек сариф юзимни кўриб эл нафрат қилса, ҳазар қилса майли, мен хурсандман, не қилсам-да, бихамдиллах, ўзимни улардан қутқардим.

Шоир ўз бошига тушган кўргиликларни омадсизлик, бебахтликдан кўради. Ахир мунажжимлар ривоят қиладилар – ҳар бир тирик жоннинг осмонда бир юлдузи бўлади. Бу юлдузнинг ҳолатига кўра одамзоднинг кунлари бахтли ё бахтсиз кечади. Шоҳларнинг-да нусрати ва ё мағлубияти шу юлдузларнинг мавқеига боғлиқ, дейдилар. Не кўргуликким: шоирнинг умр бўйи бирор куни бахтли кечмади, бирор дақиқа ҳақиқий шодлик нашъасини сурмади. У афсус билан нола қилади: «Хамманинг осмонида ўз юлдузи бўлганда, балки менинг юлдузим аслида йўқмикин?»

*Не толеъдур мангаким, ахтари бахтим
топилмайди,
Фалак авроқини ҳар нечаким дафтардек
ахтардим.*

«Фалак жадвалларини, осмон хариталарини неча бор варақлаб ахтариб чиқдим, менинг бахт юлдузим кўринмайди».

Бу мисралар бетоле замондан, бешафқат одамлардан, андухли тақдирдан улуғ шоирнинг аламли фарёдидир. Байтнинг теран маъноси, сўнгсиз дард ифодаси бизни қанча изтиробга солса, ундаги бадиият, санъат шунча дилимизни нурга тўлдиради. **Ахтар** сўзининг бир маъноси **юлдуз**, яна бир маъноси **изла**, **қидир** демақдир. Бобур мирзо ўзининг бетолеъ умридан ҳасратга тўлганда ҳам унинг баёнига гўзал сўз излайди. **Юлдузимни қидирдим**, деган ибора ўрнида **ахтаримни ахтардим**, дейди ва байтни юксак санъат даражасига кўтаради.

Шеър сўнгги байтга келди. Шоир хаёлан ўзининг ўтган бутун умрини фалак дафтарини варақлагандек варақлайди. Бу дунёда кўрган машаққатларини, ошган довонларини, жангу жадалларни, ҳамсухбат бўлган яхши-ёмон одамларни кўз олдига келтиради ва бирмунча ўзига тасалли беради. У айтади:

*Улуснинг таъну таърифиди манга, Бобур,
баробардур,
Бу оламда ўзумни чун ямон-яхшидин
ўткардим.*

Майли, улус менинг тўғримда нима деса десин, қандай таъналар ёғдирса ёғдирсин, таъна-ю мақтовлар мен учун аҳамиятсиздир. Чунки мен ўзимни яхши ёмондан ўткардим, яъни яхшиликни, ҳам ёмонликни ҳам кўрдим.

Барча улуғ даҳолар нидоси каби Бобурнинг нидоси ҳам фақат ўз замони ва замондошларига-

гина эмас, олис авлодларга ҳам қаратилгандир. Не ҳайратки, биз улуғ шоирнинг узоқ набиралари Бобур шеърятини ҳам таърифладик, ҳам Ҳиндистонни истило қилган шоҳ деб, таъналар ҳам отдик. Лекин вақт ҳаками ўз ҳукмини чиқарди. Тарих Бобурни Ўрта Осиёдаги шоху шаҳзодаларнинг ўзаро низолари қувғиндиси сифатида баҳолади, унинг дарду аламга тўла шеърларини юксак қадрлади. Бобурийларнинг Ҳиндистон маданияти, адабиёти, санъати, меъморчилиги ривожигаги ўрни тўғрисида хинд халқининг буюк намояндалари таҳсин сўзларини айтдилар. Қуйидаги сўзлар Ҳиндистоннинг тараққиётпарвар давлат ва жамоат арбоби Жавоҳарлаъл Нерунинг «Дунё тарихига назар» деб аталган китобидан: «...Бобур ўз замонининг энг маданиятли, жозибали одамларидан эди. У хурофий жаҳолатдан, мазҳаб маҳдудлигидан озод бўлган шахс бўлиб, ўз аждодларига ўхшаб (Неру бу ўринда Чингизхонни кўзда тутди) вайронгарчилик қилмади. Бобур санъатни яхши кўрар ва форс тилида шеърлар ёзар эди (Неру ўзбек тилини билмаган ва араб алифбосида ёзилган шеърларни форсий деб англаган бўлиши мумкин). У гулларни, боғларни севарди, жазирама Ҳиндистонда кўпинча ўз ватани Ўрта Осиёни соғиниб ёдлар эди. «Фарғонанинг бинафшалари нақадар гўзал», – деб ёзган эди у ўз эсдаликларида. – У ерда лолалар, атиргуллар беҳисоб».

Бу мустақил Ҳиндистонга асос солган, янги давлатнинг биринчи раҳбари бўлган шахснинг сўзлари. Мана бу эса Захириддин Муҳаммад Бобурнинг ўз сўзлари:

*Толё йўқи жонимга балолиг бўлди,
Ҳар ишниким айладим – хатолиг бўлди.
Ўз ерни қўйиб Ҳинд сори юзландим,
Ё Раб, нетайин, не юз қаролиг бўлди?!*

Биз улуг шоиримизни севамиз, унинг ёниқ сатрларини қалбимизга жо қиламиз, хазон яфроғи каби ўз ошиёнидан жудо бўлган ҳижронзада юрак изтиробларини англаймиз ва ярим минг йил оша Бобур ғазалларини кўшиқ қилиб айтамиз...

*Хазон яфроғи янглиг гул юзунг ҳажрида
сарғардим...*

МУНДАРИЖА

Сўз – забаржад, сўз – гавҳар, олтин.....	5
Ибтидо	5
Уч дарёдан сув ичган денгиз	8
Энг аввалги сўз.....	14
Ой фарзанди	17
Кўмирга айланган умр	22
Дамашқда машқ.....	27
Маош ва ош.....	30
Исмияминнинг исми яминми?	32
Адаш, дедим, адашдим.....	35
Ахий, мен битдим.....	41
Кенгуру ва белмес	44
Бўйинбоғ десанг ўлармидинг?.....	46
Тескари тушган товушлар.....	48
Тўнни ким тескари кияди?.....	55
Инсон ва қорачиқ.....	58
Ранг сўзининг рангинлиги	60
Туташмас қалблар туташса	70
Зимистон	75
Репрессия катафонми?.....	78
Қойил	81
Қилиб туркларча яғмони.....	85
Илми ғайб.....	89
Баркамол соддалиқ	93
Нархи наво ва обу ҳаво	101

Хотин тили.....	105
Дастурхон.....	110
Такдим.....	115
Ғазал сеҳри.....	116
Шоир қалбининг фиғони.....	116
«Қароқўзум...».....	120
Инсоннинг мангу дарди.....	124
«Айлагач...».....	129
Навоий ғазалига муҳаммас.....	132
«Кўйида йиғлар эдим...».....	134
Ҳамдардликни қуйлаган ғазал.....	138
«Ҳазон япроғи...».....	142

Адабий-бадний нашр

ЭРКИН ВОХИДОВ

СЎЗ ЛАТОФАТИ

Мухаррир *А. Бобониёзов*

Рассом *Б. Зуфаров*

Бадний мухаррир *Х. Қутлуқов*

Техник мухаррир *Л. Хижова*

Кичик мухаррир *Д. Холматова*

Мусаххих *Ш. Орипова*

Компьютерда тайёрловчи *Д. Габдрахманова*

Нашриёт лицензияси АІ № 158.14.08.09.

Босишга 2014 йил 26 мартда рухсат этилди.

Бичими 80x100^{1/32}. Офсет қоғози.

«Virtec Peterburg» гарнитурасида офсет усулида
босилди. Шартли босма табоғи 7,03.

Нашр табоғи 6,74. Адади 2000 нусха.

Буюртма №14-124.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг

«O'zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи.

100129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20

Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10

e-mail: iptduzbekistan@iptd-uzbekistan.uz

www.iptd-uzbekistan.uz

В 89   **Воҳидов, Эркин**

Сўз латофати / Э.Воҳидов – Тошкент:
«O‘zbekiston», 2014. – 152 б.

ISBN 978-9943-28-070-0

УЎК: 070(092) Воҳидов
КБК 84(5Ў)6